
3 1761

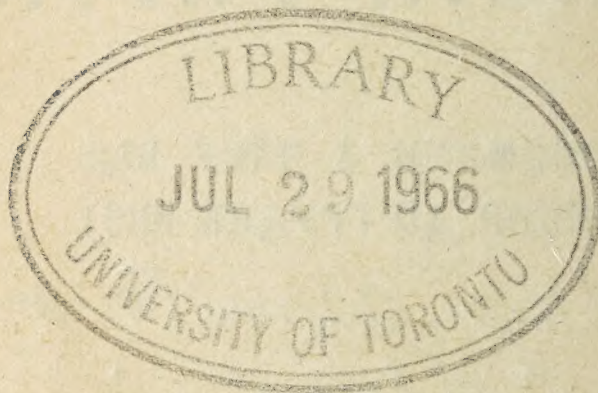
УКРАЇНСЬКІ МЕМУАРИ

ОСИП ЛЕВИЦЬКИЙ

ГАЛИЦЬКА АРМІЯ НА ВЕЛИКІЙ УКРАЇНІ

(СПОМИНИ З ЧАСУ ВІД ЛИПНЯ ДО ГРУДНЯ 1919)

ВІДЕНЬ, 1921

З друкарні Г. Енґель і Син, Відень II.

Від Видавництва.

Печатаючи ці спомини Осипа Левицького, сотника Галицької Армії, звертаємо увагу української суспільности на це, що вони являються немов другим боком медалі, вирізьбленої споминами Дра Осипа Назарука п. з. „Рік на Великій Україні.“

Як у споминах п. Назарука головна увага присвячена політичним відносинам і характеристикам, а на військові тільки тут і там кинено одну або другу смугу світла (оскільки це було потрібне для освітлення політичних відносин), — так у цих споминах якраз навпаки: життя й траґедія Українського Війська з Галичини займає головно увагу автора, а на політику він тільки тут і там озирається, як на джерело нещасть, що падуть на військо.

З цих споминів українська суспільність вперше довідається про це, як скоро галицьке військо виробленим в Галичині способом праці між народом трафило до душі народньої маси

також на Великій Україні. Це дає нам Галичанам не тільки внутрішню сатисфакцію, але й обовязок іти туди, на землі Великої України, щоби піднести в них національну свідомість бодай до галицької висоти. З другого знов боку це дає всім Українцям міцні арґументи перед світом на те, що тільки українська влада й українська армія може трівало успокоїти український народ. Ці місця споминів, які представляють довіря народніх мас до галицької армії й влади, повинні наші місії й публіцисти за кордоном як найскорше помістити в чужій пресі з відповідними коментарями й перспективами — та поти їх повторяти чужій публиці на всі лади, аж поки не переконаємо чужу опінію, що це правда, з якої треба витягнути консеквенції в імя трівалого мира Европи.

Таким чином українська суспільність, дякуючи скорій праці галицьких працьовників, вже тепер може собі виробити погляд на відносини Великої України і на працю та долю Галичан, яких туди загнала воєнна хуртовина. Ждемо ще тільки докладних і ясних споминів тих Галичан, що видержали ще довше на Великій Україні і навіть перейшли зі зброєю за Дніпро. Спомини їх малиб спеціяльний інтерес для

української суспільности й історії, бо Лівобережна Україна (в порівнанню з Правобережною) має розмірно мало місцевостей і діячів, звязаних з національною історією українського народу.

Вся ця мемуарна праця Галичан важна не тільки сама собою. Хто знає, чи ще більша вага її не полягатиме на тім, що вона спонукає може наших наддніпрянських братів зі свого боку і в своїм світлі представити докладно великі події, які переживає наше покоління.

ооо

I.

Як дбало Придніпрянське Правительство про Галицьку Армію.

Ніколи не забуду хвилі переходу Галицької Армії на теріторію Великої України. Відділ, з яким я, як „зліквідований“ начальник Окр. Доповняючої Команди Бережани, їхав (Команда Етапу III. Корпуса), — переходив річку Збруч ранком дня 17. липня 1919 р.

За нами дими та мрака, — перед нами зза горбків підіймалося розкішне, чисте сонце.

Неімовірні вереницї обозів, у яких перемішалися всі барви та мабуть і всі роди галицьких доморослих живучих істот від чоловіка до курки, струєю просувалися між горбками. Старі люди, жінки плакали, прощаючися може й на все з рідною землицею. Хлопці співали . . . Вони співали і в радости і в хвилі болю та страждання. Тепер співом заглушити хотіли біль, що гриз серце.

Тужливою мельодією зазвучала десь гармонія і втихла . . . За нами мрака . . . За нами і сльози та горювання наших жінок та дітий, — за нами вже бідна та любовю багата рідна землиця . . .

Та перед нами сонце і надія . . .

„На Вкраїну велику . . .“ гомонить пісня. Молодий стрільчик, що іде біля мойого возу, так і переливається весь у пісню. Він ні не чує, ні не видить нічого . . .

Мені чомусь захотілося з ним говорити. Як то . . .? Мені з болю рветься усяка думка — а він розходиться у пісні. Не вжеж не однакова наша доля?

„Щож“, каже, „плакати я не буду. Хай вороги плачуть. Або то стільки світу, що у вікні? Ми на Вкраїні через зиму, а на весну вернемо домів. І знов співати будемо над Збручем. Ну, а тепер: ліпший хорунжий як мертвий ґенерал. Як не можна там, то зачнено звідси.“

Так ішла Галицька Армія на Україну. Хто з співом, хто з плачем — та всі з одною надією.

Усе, що прийшлося пережити цій армії на Україні за час від переходу за Збруч до її траґічних переживань весною 1920 р., це низка подій, які не сміють в історії пройти безслідно. Хотьби тільки з огляду чисто научного. У цей період змагання за долю українського народу виявлено було стільки праці, терпеливости та посвяти, що через них наше місце в історії визвольної боротьби побіч Сербів, які, що правда, ізза відмінної чим у нас, а сприяючої їм політичної констеляції та і завдяки свойому доцільному політичному проводови, узискали за свій героїзм і зєднання усього свойого народу. Оцінювати наші політичні промахи

я не беруся, хотьби і тому, що на цім фаху не розуміюся, — зрештою я, що брав участь в подіях як жовнір, не мав змоги основно інформуватися про загальний хід та усі тайники політики. Як що я декуди і зачіплю яке політичне питання, то тільки індівідуально та беручи на суддю здоровий, „хлопський“ розум, або так, як воно представлялося і багатьом таким самим жовнірам, як я.

Під час переходу Галицької Армії на Україну (16.—19. VII. 1919) уся теріторія Правительства Директорії УНР. була в області Збруч—Смотрич і дещо трохи (кількадесять верстов) від Смотрича на схід, а від Камянця Подільського на північ. Вона, що правда, вистарчала, щоби примістити в собі придніпрянське військо, та була за мала на приміщення девятьдесятьтисячної Галицької Армії з усім її матеріялом, заведеннями і т. и.

Мимо того, що очевидною була пекуча потреба довшого відпочинку для умученої Галицької Армії, яка сім місяців без віддиху стояла на фронті проти Поляків серед тяжких матеріяльних умовин, треба було перш усього думати про це, щоб поширити теріторію та зискати в боротьбі з більшевиками область, у якій можнаби було спокійно привести до ладу армію як духово, так, що важнійше, і під оглядом одягу та обуви. Бож більше чим половина Галицької Армії (як стрілецтво так і

старшини) не мала ні плащів, ні білля, ні обуви, ні конечних для необхідного життя приборів, як пр. коців чи палаток.

Отже розвинулися корпуси з форми похідної в боєву і почали наступ. Та замість поширювати свою область в головному напрямкови на Одесу, щоб створити тут базу осмотрення армії та звязку зі світом, — поведено наступ в напрямі на Київ, — иншими словами, почато лізти в мішок. Мені добре звісно, що провід Галицької Армії (ґен. чет. Віктор Курманович, ґенерал-квартирмайстер Штабу Головного Отамана, ґен. чет. Мирон Тарнавський, начальний вожд Галицької Армії, підполковник Долєжаль, начальник Військової Канцелярії Диктатора та полковник Шаманек,*) начальник Штабу Галицької Армії) заступав, опираючися на у з а с а д н е н и х та л ь о ґ і ч н и х основах, офензиву на Одесу (можливо, що за мало рішучо!); побідила однак воля та наказ Гол. Отамана С. Петлюри.

Київ не то що загальній справі, а зокрема Галицькій Армії матеріяльно нічого не дав, але духово її зломив.

Замість думати про фанфари, паради та візди, — корисніще і доцільніще було тоді придивитися докладно станови стрілецтва, яке обідране, босе та голе, не оцінюючи належно закулісових мотивів в столиці знад Смотрича, з останних сил дерлося на подвиги.

*) Сам мені про це говорив.

Оттак уже під час розпочаття наступу на Київ приходилося і проводови Галицької Армії і самій Галицькій Армії не в однім розчаровуватися. Чисте сонце, що стрічало нас ранком над Збручем, почало затягатися хмаринками, спершу незначними, дрібними, невідрадними...

Як що дійсно істнував у Придніпрянського Правительства щирий та незломний намір зберегти за всяку ціну Галицьку Армію, що в дійсности становила і ціле майно народа і цілу запоруку будучности, — то першим ділом та старанням його мало бути матеріяльне осмотрення цеї армії та заходи для охорони її перед недугами й зимою. Бо Галицька Армія це не була кількатисячна горстка повстанців, що могли розійтися на „зимівники“ (як що їм було за зимно або не хотілося воювати!) і там у своїй хаті ждати тепла, божого сонічка та охоти помоцюватись,*) — а була це девятьдесятьтисячна маса, над якої прокивленням та заосмотренням треба було трохи головою попрацювати. А вжеж хиба, думаю, ніхто з т. зв. міродайних чинників не міг і припустити, що зі здобуттям Київа скінчиться кампанія ще перед наступленням зими.

Навіть мій стрільчик знад Збруча не уво-

*) Такий загальний характер мала армія придніпрянська... Не хочу цим ніяк підривати її заслуг. Невинні в цім члени армії — а провід та орґанізація.

див себе такою надію. Роздумую над другою можливістю: Придніпрянський Уряд мав добрий і поважний намір супроти Галицької Армії, та не мав сили для переведення наміру. Мимоволі приходиться запитати: Чи не за велика воно ціна, десятки тисяч траґічно погибших людей, за те тільки, що „міністерських крісел“ держалися безсильні, не розуміючі свойого державного завдання ні ваги хвилі, панове? Сильніщих на цілій Україні не було?...

Вкінци сходить думка і на трету, відповідаючу найбільше дійсности, можливість: ні доброго наміру, ні сили...

Представлю коротко матеріяльні відносини, серед яких опинилася Галицька Армія на Україні та події, які систематично вели цю армію до катастрофи.

При переході Галицької Армії за Збруч зібралося придніпрянське правительство (президентом ради міністрів був тоді Мартос, він був ще і „міністром“ фінансів) та між иншим порішило видавати з державного скарбу Галицькій Армії по триста міліонів карбованців в місяць на потреби удержання цеї армії та на пристарання потрібного для неї одягу й обуви. Складів та майстерень, звідкиб можна було згадане побирати, розуміється, не було, — значить оставала покищо тільки дорога купна. Здавалося, це рішення було поважне і ним поставлено основу під заосмотрення Галицької Армії, фундамент під її істнування.

Розчарування наступило дуже скоро, уже протягом найблищих місяців. В серпни 1919 виплачено Начальній Інтендантурі Галицької Армії ратами тільки стодвайцять, а в вересни вісімдесять міліонів карбованців. Ставало ясним, що матеріяльна підмога уряду для Галицької Армії це тільки по кожусі тепле слово . . .

Головний Інтендант Галицької Армії, до якого, розуміється, зверталися всі команди та установи за грішми, був під цю пору певно найбільше нещасливим чоловіком у світі. Він безустанно ходив та їздив до премієра — міністра фінансів, вистоював днями по „міністерських" передпокоях, торгувався з „міністром", просив, благав, ганьбив, сварився, а вкінці, як усі инші методи заводили, прямо говорив „грубости". І це вкінці кінців деколи і помагало (argumentum ad hominem!) і деколи удалося йому виторгувати бодай частину з того, що належалося.

Одинокою дійсно реальною основою осмотрення Галицької Армії, яка мабуть нехотячи припала Галицькій Армії з ласки Уряду, було збіже. Призначено іменно для цеї армії частину збору збіжа з поміщичих ґрунтів з тим, що Галицька Армія власними силами цей збір переведе. Етапні установи армії взялися з повним розумінням ваги переведення як найкращого збору до праці. Галицький стрілець відложив кріс, взявся за

серп і показав, що обома одваково вміє робити. Потворено окремі відділи та при помочі населення зібрано в жнива та замаґазиновано около 700.000 пудів уского зерна, що на весь стан армії мало вистарчити на більше чим вісім місяців. При зборі збіжа та його складанню поводилися декуди придніпрянські цивільні уряди так, що приходило навіть іноді до неприємних, рукопашних переговорів. Ці панове відносилися до армії та її заходів прямо ворожо та стояли на очевиднім становищі, що Галицька Армія збирає це збіже на те, щоб вони мали чим жити та на чім дороблюватися. Противно сільське населення не тільки що з свойого боку помагало збирати збіжжа, але ще його й охоронювало перед апетитом цивільних урядів.

Дальшу основу матеріяльного істнування Галицької Армії в пору, як остаточно завела господарка правительства, а з нею і його поміч для Галицької Армії, становив цукор.

Галицька Армія зайняла підчас наступу як добичу великі кількости цукру по цукроварнях, як пр. в Барі, Йолтушкові, Гнівані, Красилові, Северинівці і т. д., почасти уже наваґонованого та приготовленого більшевиками до вивозу, почасти ще в складах фабрик.

Цей цукор став в очах Придніпрянського Уряду сіллю. Протягом трох місяців (серпень—жовтень 1919)

пускав він в хід усі способи, якими міркував довести до відібрання цего цукру Галицькій Армії. В канцелярії Начальної Команди Галицької Армії лежали цілими звоями акти, що відносилися до „цукрової“ справи. Були там обіцянки, правничі виводи та докази, жалі, грозьби, накази Гол. Отамана з загрозою поставлення перед суд і т. и. Почалася широка кампанія Придніпрянського Уряду, з окрема „міністра фінансів“ премієра Мартоса аж до дрібних управ усякого рода постачань проти Інтендантури Галицької Армії та Начальної Команди з ціллю забрати в свої руки всі джерела матеріяльної асекурації Галицької Армії, щоб опісля видавати (або не видавати!) все „на порції“ та цим способом привязати на мотузок до своєї ноги це enfant terrible. Одночасно з цим можна було частійше почути з Камянця опінію, що Галицька Армія це грабіжники, що руйнують усякі основи „будування держави“, наволоч, що прийшла накормитися славними, смачними українськими колачами і т. д.

Н. К. Г. А. та Інтендантура Галицької Армії (спершу отаман-інтендант Кадайський, опісля сотн. Др. Ілько Цьокан) витревало здержували напір з Камянця в справі видачі цукру і отся якраз відпорність відсунула бодай на один місяць катастрофу, в яку валилася армія. Як з одної сторони твердив придніпрянський уряд, що цей цукор власність державна та по-

винен перейти в заряд міністерства фінансів, — так з другої сторони стояла Начальна Команда на становищі, що, як тільки дістане від уряду відповідне грошеве засмотрення армії на будуче, вона готова цукор, що є на складах по цукроварнях (незахоплений в ваґонах, — бо це безсумнівна д о б и ч війська!) віддати в розпорядимість Урядови. Та Уряд припускав, що вдасться штука і без грошевого осмотрення армії і без ґарантій…

В критичних місяцях (вересень—жовтень), коли грошева допомога з Камянця цілковито завела, куповано за цей цукор мясо та солому для лічниць і відділів, сіно для коний, плачено ним за виріб обуви, за кожухи, виплачувано ним льони та побори стрільцям і старшинам і т. д.

Попри цукор здобули галицькі війська (м. и. III. корпус в Козятині) більшу кількість ваґонів соли, якої часть розділено між усі корпуси та відступлено і придніпрянським військам, — а часть збережено як гріш на люту годину.

Крім справи цукру хвилювала отже, розуміється, Придніпранський Уряд і справа соли і справа мішків з цукроварень, скіри та всякої иншої всячини, яку Галицька Армія в своїй с а м о о б о р о н і та в конечности с а м о п о м о ч і займала.

В реквіровані приміром по цукроварнях мішки

збирано та складано молочене збіжжа, — з них роблено теж сіпники для лічниць і... білля.

Тому, що ніхто з тих, до кого це належало, не дбав про загальне осмотрення армії в обуву, а стрілецтво Галицької Армії було буквально босе, приневолена була Інтендатура Галицької Армії заняти між инчим і гарбарні скіри, передовсім в Бердичеві та околиці і з найденої там або опісля виправленої скіри у власнім заряді виготовлювати обув. Брак твердої скіри спиняв виріб обуви на широкий масштаб, всеж таки за два з половиною місяці вироблено в фабриці обуви „Ястреб" у Винниці та в детайлічних майстернях більше чим 30.000 пар черевиків для Галицької Армії. Потіхи з них, що правда, довгої не було тому, що ізза лихоти матеріялу та ниток вони в мокрій погоді довше місяця не видержували; всеж таки ними обуто бодай на час тих стрільців, що були цілковито босі та з цеї причини наражені були на перестуду й хоробу.

Перший раз на Україні довелося мені після дванайцятилітної військової та воєнної практики видіти на стійці узброєного стрільця, який повнив службу босий, або видіти вістового, що оперезаний ременем з штиком перебігав з урядовими письмами босаком по камяних хідниках — і це в вересни-жовтні, тоді як лічниці були вже повні хорих на поворотний і пятнистий тиф.

Щож говорити про обідрані однострої (по майстернях Галицької Армії викравувано з відкинених лахміть здоровші кусники, латано ними, а навіть зшивано з них „нові“ одяги), про цілковиту недостачу плащів або коців... У фабриці сукна в Дунаївцях лежали в заряді Придніпрянців довго звої сукна, якими, як не помиляюся, можна було зодягнути половину Галицької Армії, лежали й опісля так кудись і поділися...

Матеріяльне положення армії тріважило незвичайно Начальну Команду Галицької Армії. Вже від серпня почала вона у своїх безустанних, вичерпуючих звітах до Штабу Гол. Отамана та його канцелярії (я сам читав пять таких звітів) представляти траґічний стан армії під оглядом осмотрення біллям, ліками та лікарями особливо супроти чим раз більше поширюючоїся пошести поворотного та пятнистого тифу, невідповідаючої дійсним потребам армії грошевої дотації, о яку треба було жебрати цілими тижнями і т. д.; — вона остерігала поважно перед катастрофою, яка при дальшій пасивности правительства найдальше до двох-трьох місяців наступити мусить.

Яка доля постигала ці дійсно реальні та правдиві звіти, мені, розуміється, незвісно. Та не приходило на них ні з придніпрянського уряду ні від Диктатури (Західної Области УНР.) ні відповіди ні якої небудь заради.

На марґінесі: Галицька Армія не мала навіть щастя оглядати серед себе ні одного з „панів міністрів,“ що кермували долею цеї армії, якіби при нагоді своїх відвідин могли і говорити з старшинами та стрільцями і на місци провірити правдивість усіх докладів Начальної Команди Галицької Армії. Усякі французькі, німецькі, чи які хочете президенти та міністри свого часу під час світової війни ані не боялися ані не цуралися фронту та армії, а безвинно їздили, гляділи і не одному запобігали. Та в нас не то. Ми демократи. Не любимо ми таких парад (в Києві то що инше, — та і вона не вдалася!), не любимо ми стріч, бесід. Усьому ми віримо, — або не віримо — але найкраще par distance от так з Камянця принайменче...

На закид, що були преціль такі міністри чи члени Директорії, які були серед придніпрянської армії, спитати лише хочу: а чиж Галицька Армія не була українською? Не за долю українського народу вона лила кров та знемогала — конала під пошестями?

Скаже ще може хто, що відвідини тих панів не поліпшилиб були положення тому, що взагалі не було змоги його поставити на ноги... Полишу чисто ідеальну сторону значіння такої поїздки та спитаю: як що знало та було переконаним придніпрянське правительство про неможність помочі та заради, — то чи через дальше протягання справи з дня на день (технічний вираз:

„фушеровання“) серед таких страшних обставин, через обманювання себе самого і народу надією на симпатію та поміч антантських представників і місій (цікаво, в якім театрі зичили ці місії свої „мундури“ — мабуть таки у Львові!) могло взяти на свою совість тисячі і тисячі синів народу, що погинули на вонючій соломі в так званих „лічницях“, — і тисячі вдів і сиріт, що ждуть і довго ждати муть повороту своїх мужів та батьків?

У дальші, а може і властиві причини, чому ніхто з мíродатних правителів (крім Отамана Петлюри) не показався на фронті Галицької Армії, я входити не буду. Положення в Камянці під час, про який бесіда, висвітлив з політичного боку вичерпуючо Др. Назарук в своїх мемуарах „Рік на Великій Україні“ (видання „Українського Прапору“ 1920). Я торкнувся цего питання тільки тому, що знаю, як сильно воно в своїм часі і дивувало і хвилювало армію.

Та не хочу бути несправедливим. Мушу згадати тут про одиноко видимі заходи придніпрянського уряду для поліпшення матеріяльного стану армії.

Проявилися вони в вересні—жовтні 1919 в наказах про реквізицію білля, одягу й обуви, в уладженню „тижнів козака.“

Я розумію: Уряд не міг числити на це, щоб реквізиція чи збірка або „тиждень“ змогли дати стільки

матеріялу, щоб він міг покрити недостачі армії, — а що власними продуманими стараннями не вмів цей Уряд дати собі ради з запотребованням величезної, як на тамошні поняття, армії, заапелював до патріотичного почування населення та хотів ним залатати дірку знова на кілька днів або тижнів.

Тягар такої реквізиції чи збірки поносило майже виключно місто та містечко, де були військові відділи й уряди. Село по найбільшій части участи в цій акції не брало, бо або не хотіло або не було відважного, хтоби до нього з таким зазивом приступив. За теж по містах перейшла ця реквізиція прямо в манію: реквіровано спершу „з уряду", значить—офіціяльно, вкінци почали реквірувати всі, хто мав охоту: надужиттям та жалобам не було кінця.

Офіціяльний вислід був, розуміється, в порівнанню до запотребовання смішний.

В першій половині жовтня уладжено по всій области армії т. зв. „тиждень українського козака." Збирано по вулицях датки, ігорні клюби обложено окремим податком, театр давав вистави, віддаючи весь дохід на цю ціль і т. и. У Винниці зібрано за тиждень більше чим 300.000 гривень, причім з певністю більше чим одну трету становили датки старшин і стрільців Галицької Армії. Був тут окремий повітовий комітет, в склад якого входили передставники влади, цивільного

населення і один представник від війська. Тому, що саме тоді галицька Інтендантура цілковито вийшла з гроший, а треба їх було для винницьких військових лічниць, переповнених хорими, звернулася Начальна Команда Галицької Армії до згаданого комітету з просьбою, передати зібрану суму в розпорядимість Інтендатури. Комітет відмовив, твердячи, що після наказу, виданого з Камянця, розпоряджує цими грішми Центральний Ґуберніяльний Комітет в Камянци. Начальна Команда звернулася тоді з анальоґічною просьбою до Центрального Комітету та звідти взагалі ніяка відповідь не прийшла. Чи Центральний Комітет мав ще час в виду тодішних подій розпорядитися тими грішми та яка взагалі дальша судьба цеї і тим подібних збірок, мені незвісно.

Та уже сам факт, що Начальна Команда Галицької Армії приневолена була жебрати по комітетах милостині на те, щоб заспокоїти вимоги хорих по лічницях, — говорить за себе.

І це діялося в той час, коли правительство кидало грубі міліони на заграничні місії та представництва мало що не в Урагваю або Перу, які за ці гроші благоденствували та ще й дотепер не знають, на що їх властиво вислано; тоді, як уряд з легким серцем і великим жестом асиґнував другі міліони ріжним пройдисвітам — т. зв. отаманам на творення нових полків, які

ще і дотепер не сформувалися; як треті міліони роздавано щедро на партійні цілі, часописи та свистки, що обкидуючи усіх і вся грязю, „скріплювали державний орґанізм“..... Ба ще і лишилося стільки золота та дорогоцінних „депозитів“, що здоровенна пайка припала і денікінцям, які в Проскурові захопили цілі ваґони „скарбу“.....

Блищими датами мігби у цьому згляді поділитися з суспільністю „міністер фінансів“ п. Мартос, який, як зачуваю, працює саме над цим білянсом та чомусь не уміє дати кінцевого звіту зі своєї діяльности та народних грошей....

Для доповнення картини ще лиш представлю санітарні відносини, серед яких находилася Галицька Армія від місяця серпня 1919 р.

Далеко влучнійше можнаб називати ці відносини асанітарними і то в повнім значінню цего слова. Европеєць, що привик при кожнім болю голови чи недиспозиції жолудка найти в найкоротшому часі відповідного лікаря та лік на свою недугу, мусівби був там марно згинути на сам вид усього того, що ділося.

Усякому інтеліґентному чоловікови, який читав часописи та бодай трохи цікавився санітарною статистикою области, у якій пробували українські війська осеню 1919 р., мусіло бути звісним, що у по-

дільській та волинській ґуберніях рік річно від пятьох літ хорувало на пятнистий тиф пересічно 10.000 людей; дальше, що період пошести почипається під осінь і треває майже до літа, причім кульмінація припадає на місяці грудень-лютий; вкінци, що поширюванню пошести, яку розносять воші, особливо сприяє нечистота (недостача білля, мила, бань та купалень) — а смертність залежить у переважній части від того, чи є лічниці, ліки, чи є лікарська поміч та все те, чого для удержання хорих потрібно.

Ясно, що армія для поширювання цеї пошести, як і взагалі кожної, — особливо диспонована; раз тому, що по відділах гуртується в купі багато людей, по друге і для того, що жовнір, який стоїть н. пр. на фронті, не все має час та змогу дбати про чистоту свого тіла й одежі. Щож доперва диспозиція Галицької Армії....

Тут не то стрільці, але і багато старшин мало одну пару білля. Прали ратами, або вперід від голови, а потім те від ніг або на відворот, — а скільки взагалі не прало?...

Дальше успосіблення до хороби випливало з великого фізичного умучення та духового пригноблення.

Подібно як з пятнистим тифом виглядає справа і з тифом поворотним (recurrens), який десяткував армію ще перед пятнистим або вже і разом з ним. Люди босі,

без плащів, без охорони перед дощами та стужею, западали в цю хоробу тисячами.

Не треба було бути ні лікарем-фахівцем ні пророком, щоб можна було передвидіти з усею певністю, яка грізна небезпека насуваєтся на армію. Не подбати про середники охоронні чи про ліки та пустити діло на ласку судьби, значило пособлювати пошестям, значило кидати в загибіль тисячі людий...

Міродатним чинником у справах санітарних взагалі був, розуміється, „міністер здоровля,“ у дальшім порядку рада міністрів, у якої компетенції лежало приняти супроти страшної небезпеки зразу і в як найбільшім розмірі усі міри охорони. Санітарний Шеф Галицької Армії (за весь час пробування Галицької Армії на Великій Україні до січня 1920 р. був ним полковник-лікар Др. Андрій Бурачинський) мав бути лише, що так скажу, референтом та виконавцем заряджень найвисшої санітарної влади відносно Галицької Армії.

Згодом, коли на фахові реферати полк. лікаря Дра Бурачинського, що передвижував страшне нещастя та алярмував про скору і як найдальше ідучу поміч, з сторони Придніпрянського Уряду не придумано ніякої заради, мусіло серед Армії уґрунтоватися переконання, що міністер здоровля Одрина*) такий сам фаховець, як

*) Заглузувала судьба цим, що і його не минула пошесть... Помер в жовтні 1919 р. в Камянці на пятнистий тиф.

міністер фінансів Мартос, та що звідти Галицькій Армії помочі не ждати. Отже і тут самопоміч.

Колиж дійсно, як з представленого видно, на кождім кроці та при кождій і найменчій річи тручали Галицьку Армію на самопоміч, то так і пасуваеться цікаве питання, що робили ті панове і ті політичні ґрупи, що їх випхали „в люди“, — на становищі, за яке відповідальні перед Богом і народом?

А вжеж на примітивну державну роботу, хочби тільки виключно на те, щоб врятувати останне майно народа — армію, — на це могло хиба здобутися стільки голов.

Та правда... Я забув. Є ще примітивнійший спосіб „будови держави“. Це лайка, очорнювання, підозрівання в контрреволюційних тенденціях, напади і т. и., від яких обмерзіння брало кождого жовніра, що читав пр. „Боротьбу“* або инші плоди камянецьких наемних лицарів пера.

Доходилож до того, що „Боротьба“ давала до прилюдного відома та по свойому коментувала таемні військові прикази Начальної Команди Галицької Армії,

---

* Орґан „міністрів“ О. Безпалка та С. Вітика. Перший, учитель з Буковини, був міністром праці (не дивно, що ніякої праці не було), другий був міністром для Галичини при Придніпрянськім Уряді; уся праця цего міністерства зводилася на заходи для зліквідовання Галицького Уряду, Диктатури.

хотячи цим її здискредитувати, а саму Галицьку Армію розложити.

Самопоміч в справах санітарних це річ трохи тяжша від самопомочі в инших матеріяльних відношеннях. Передовсім ліків як неосальварсан, камфора, йод, опіюм не було ніяк змоги добути на Україні у такій кількости, яка вистарчилаб для лічення великої маси хорих. Полк. лікар Др. Бурачинський шукав за неосальварсаном, як то говорять, „зі свічкою“. Не найшовши, подав звіт до міністерства здоровля. На це прийшла по деякім часі відповідь цего міністерства, що скарги, бач, неоправдані, бо сальварсан є і т. д. в ... Камянци. По перше, як переконався Сан. Шеф, в Камянци можна його дійсно було дістати та лише в чорній торговлі і то поодиноками дозами в незначній кількости, — підчас коли тоді (вересень 1919) хорі на поворотний тиф числилися вже на тисячі, а міністерство здоровля мало про численний стан хорих Галицької Армії докладні звіти. По друге, чисто формальне: як що Міністерство здоровля чи головна Санітарна Управа твердила, що лік можна дістати, то чи не коротше та доцільнійше було, за той час як писалося відповідь, закупити його та розіслати в розпорядимість лічниць тим більше, що лік мав бути „під носом“? А як що була змога гандлярам дістати ліку для чорної торговлі (спекуляції), то чому не було змоги добути

леґальному правительству держави, що стояла у добрих відносинах до Польщі, Румунії і т. д. (де удержу вала свої грубо платні посольства та місії), потрібних ліків хочби із краю світа, добути їх вчасно та в пору?

Та ба, коли ця Галицька Армія була, здається, для Придніпрянського Уряду „каменем преткновенія" в його дальших політичних комбінаціях. Тільки видима запорука, що це enfant terrible на все зробиться нешкідливим, могла бути одночасно і запорукою свобідної політичкої господарки цего уряду. Хиба як дивитися на справу ліків, цукру, гроший, обуви та якого не булоб заосмотрення з цеї перспективи — то стане, можливо, ясним, чому ця армія при цілім богацтві землі та при міліонах, що без впину друкувалися в Камянци та прилітали літаками з Німеччини, була допроваджена над саму пропасть.

Те, що удалося добути Санітарному Шефови Галицької Армії та окремим військовим лікарям по аптиках у власній області або закупити за цукор чи гроші через Могилів, було безумовно за мало, щоби можна ним обділити усі лічниці при сумаричнім стані поверх пятнайцять тисяч хорих в вересні 1919 або поверх двайцятьпять тисяч хорих в жовтні 1919. Тут треба було скорої, широко зорґанізованої та доцільно проведеної помочі як внутрі области так ще більше із вні, а про-

вести її не мала ніяким способом змоги Начальна Команда Галицької Армії.

Другим чинником, який мав велике значіння в боротьбі проти поширювання пошестей, а передовсім для зменшення смертности захорівших, — були лічниці.

У вересні-жовтні 1919 р. було в Галицькій Армії на загал вісім військових лічниць з тим, що істнували ще „лічниці“ майже в кождім місци постою всякої фронтової чи етапної частини та команди. Вже в серпни кинулися між армією оба тифи: поворотний і в початковій стадії пятнистий. Тому, що тоді ще справа лічниць ізза браку засобів та помочі відповідних чинників в роді ріжних „квартирних управ“, від яких залежала достава дерева, дощок, скла та иншого матеріялу, потрібного для направи понищених, декуди прямо здемольованих приміщень, находилася у повнім занедбанню, ратувалися частини по свойому. Коли хто захорів, то приміщувано його звичайно спершу при обозі. При зміні постою везено цих хорих з собою на возах: обози виглядали як які санітарні кольони. Ходили біля хорих товариші, лікарську поміч уділювали там, де не було лікаря, полеві духовники, ветеринарі, аптикарі та старшини, які присвятивши себе цій праці, з часом узискували велику практику. Хазяї на селі давали приют таким хорим, відносилися до них зичливо, радо давали даром молоко, хліб, яйця і т. и., одним словом поводилися гарно та

приязно. Інакше було з хорими на пятнистий тиф. Небезпека поширення пошести та обставина, що захорівших на него було по частинах чим раз більше, спонукували командантів частин віддавати їх до корпусних чи запасних лічниць.

В більшій частині цих лічниць відносини були страшні. Переповнення було величезне: лічниця обчислена на кількасот хорих, мусіла помістити їх тисячу або дві і більше. Наслідком цего переповнення та напливу все свіжих хорих не могло бути навіть думки про обділення всіх хворих такою вигодою як ліжка чи сінники. Вкінци і чиста солома належала до комфорту... Вправді вироблювано у „власнім заряді“ ліжка та ізза недостачі дощок і иншого матеріялу для їх виробу продукція їх була незначна вкінци так, що, як хворі валилися в лічниці масою, заперестано це безвиглядне діло. Подібно було і з сінниками, що їх роблено з „цукрових“ мішків. Про білля, щоб можна хорого перебрати та очистити з вошій, не могло бути, розуміється, і бесіди.

Були і часи, коли недоставало лічницям і харчів, а навіть соломи, щоб змінювати підстілку під хорими.

Цілими днями не мали деякі лічниці мяса: хворі одержували тоді у найліпшому випадку фасолю та капусту, розуміється і ті, що лежали в тяжкій горячці. Причиною цего нечуваного положення було це, що

лічниці або не мали ніяких гроший або коли мали їх дещо то не хотів їм їх ніхто приймати. Так звані „аероплянп" або „газети" (державні кредитові білети, друковані в Камянці) відмовлялися селяни та купці рішучо брати а цими нотами виплачувано Галицькій Армії її дотацію (розуміється, о скільки її взагалі виплачувано!).

„Міністерство фінансів", а з окрема цілий Уряд на стільки не доріс до свойого завдання, що не зумів навіть управильнити цеї найважнішої державної справи, справи гроша, — настільки не мав авторітету та сили, щоби заборонити своїм горожанам покидуватися та помітувати державним грошем, що його випускала найвисша державна влада. Вкінци дійшло до цего, що воно стало особистою справою купця та торговця, які він хоче приймати гроші. Одним не подобалися „аероплянп",[1]) другим „Хмельницькі",[2]) третим „лопатки",[3]) ин-

[1]) Державні кредитові білети 1000, 500, 200, 100 і 50 гривень — у ріжних красках; названі „аероплянами" мабуть ізза своєї величини або крил, які поставали з боку по відрізанню процентових купонів, „газетами" називано їх ізза величини як ізза того, що відворотна сторона білету була ціла дрібно задрукована „параґрафами."

[2]) 100 карб. з відтисненим портретом Б. Хмельницького.

[3]) 50 карб. усяких видань: київського, одеського, значить Центральної Ради, Гетьманського Уряду, більшевиків та денікінців... На рисунку козак, що оперся на лопату.

ним „акції“,[4]) „красенькі“[5]) чи „купони...“[6]) і купуючий горожанин виставлений був на муку за свій власний, гірко запрацьований гріш або виплачений йому державною касою... Не забуду одного моменту, який найкраще ілюструє все, що я сказав про „державні гроші“... Зявляється передо мною один з урядовців, які були заняті у мойому відділі, і зі слезами в очах каже так: „Прошу вашої помочі. Я зголодований, маю гроші, а не маю змоги купити собі ні хліба ні сала ні ніякої їди.“ Витягає з кишені чотири ноти по 250 карбованців („акції“), отже тисячу карбованців, які виплачено йому як побори за два місяці, хоче мені їх передати та в мить запалюються його очі і він

[4]) 250 карб. Рисунок обведений вінцем з акції. Цих загально не хотів ніхто приймати тому, що вони були биті в Камянци тодішним урядом, пущені ним в обіг, але офіціяльно ніде не проголошені державним банкнотом. Характеристичне!

[5]) 10 карб. червоної (по російськи: красної) краски. З серією та числом в низу: видання більшевицьке, з числом по лівому боці: видання леґальне.

[6]) Відтинки від „аеропланів“, вартости залежної від білету, від якого відтяті, пр. від 1000 гр. — купон 18 гривень, від 25 гр.—90 шагів.

Попри згадані „сорти“ було ще в ході кільканайцять инших родів гроший царських, думських, українських дрібняків (шагові марки), французсько-російських купонів і т. д. Для збирачів незвичайно широке та поплатне поле!

починає гроші дерти. Я вирвав йому їх з рук та він таки одну вспів вже подерти. Цей інцідент характеристичний для оцінки тодішних фінансових відносин.*)

Недоставало лічницям і дров. Та воно при всім представленім не велике диво. Бож тих самих дров недоставало і залізниці, цему „альфа“ всякої культурної роботи.

Частину вини, особливо відносно заосмотрення лічниць дровами та соломою в цей час, як їх можна було ще дістати, поносить і сама Галицька Армія. Партикулярна, еґоістична господарка корпусів та бриґад (і низших частин) відбивалася гірко на загалі. І тоді приходилося прямо молити який корпус чи бриґаду, щоб дав підвод свойого обозу для достави соломи чи дров для лічниці иншого корпусу, який хвилево не розпоряджував підводами. У вересні—жовтні представлялися обозні валки, що правда, вже дуже сумно, не краще чим люди... Були недоживлені (на соломі!), слабі, некуті коні та як приміром в валці Начальної Команди, на майже сто коний — девять здорових візників. Решта хорувала або втікла.

---

*) Тому, що правительство на цей грошевий хаос цілком не реаґувало, приневолена була Начальна Команда Галицької Армії, а зокрема корпусні або стацийні команди видавати у своїй области рішучі накази безумовного приймання українських грошевих знаків під загрозою вязниці та грошевої кари.

Та попри цю, назву її офіціяльною, іґнорацію команд загніздився був вже між самими старшинами ще инший обичай, який зі свойого боку теж спричинював у цему напрямі не мало безладдя. Люде, що до хвилі української війни виділи або посідали тільки хиба тачки, прийшли нараз якимись звичайно „невиясненими“ способами в переважній части уже в Галичині до повозів, візків, панських фаетонів, возів та коний, які кормилися на державний кошт, а становили т. зв. приватну власність цих панів. І не було сили, яка змоглаб притягнути ці підводи до якої небудь загальної акції. Бож про вирозуміння у таких одиниць не могло бути, розуміється, і бесіди. Навчилися ми на війні при чужому нещастю незгірша використовувати час, щоби з жебрака стати паном . . .

В другій половині вересня та в жовтни стала властиво усяка правильна праця в армії неможливою. Де не зачіпилося, усюди не складалося. Була солома — не було підвод, були підводи, не було соломи, була солома і підводи — не було дров . . . І так в безконечність. Це було уже дихання з дня на день, — delirium колись жвавої, сильної та здорової армії.

Я був раз в лічниці в т. зв. „Кримських казармах“ у Винниці в вересни 1919 р. Те, що я там видів та пережив за десять хвилин мойого побуту, тяжко описати. Представте собі великі салі та коридори

звичайно як в казармах. На підлозі простелена скупо стара, стерта солома. На ній в подертих, знищених одягах хворі, деякі прикриті плащами, — багато без ніякого покривала. Покотом лежать хворі так, що пройти поміж них годі. Здалека видно воші, що облазять хворих, стіни, рами від вікон. Хорі в горячці — воздух зимний як на дворі. З усіх сторін простягаються до вас руки: один молить — благає води, другий чаю, инший одіяла або бодай соломи . . . Страшна картина . . . Молоді обличча розпалені високою горячкою, блудні лискучі очі, вихуджені до костей живі мумії.

Декілька лежало не ворохнувшись. Вони скінчили вже муку та страждання, заснули на віки . . .

І снилася їм мабуть весна у рідній землиці. Ясне сонішко, жайворонки, чисто повбирані, веселі люди, юрба дівчат, що, як ріжного цвіту перли, пересипалась по вулиці.

Тільки там стара мати, чомусь припавши до камінної плити у церкві, руки ломить та голосить . . .

Тільки ті діти чомусь пожовклі, худі по бурянах тиняються . . .

Ой не ждіть ви його на весну, — не ждіть . . .

Бо орав він, орав велику ниву, орав її кровою своєю та потом, замучився сердега тай впав біля плуга. Орав босий та в лахміттях, — й перешиб його вітер та стужа. Просив господаря о одіння, о обуву,

о підмогу та добре слово й не діждався від недбайливого . . .

Не ждіть його — не ждіть! . . .

А ви хлопці тихо спіть . . . спіть про долю — волю своєї землиці, — колись встанете як великі свідки! . . .

Лікарів було на всю Галицьку Армію 28 (враз з санітарними старшинами-медиками). Їх число уже в перших місяцях пошести незвичайно змаліло, бож вони і перші були виставлені на небезпеку.

У вересні—жовтні 1919 було при лічниці звичайно двох лікарів, з яких один (а навіть і оба враз) хорував на тиф. Можна собі уявити, що переживав такий лікар, будучи на цілу лічницю одиноким ординуючим при стані кількох тисячів хворих.

Завважати при цім належить, що він не мав до помочі вишколеного санітарного персоналу, як це було колись за австрійської війни, а майже виключно звичайних підстаршин та стрільців, що перебули вже пятнистий тиф (іммуни). Коли приймемо відповідно до воєнних обставин як загальну норму для обслуги 30 хорих одного санітета, то для стану 2000 хорих требаб їх сімдесять; в дійсности було їх на такий пересічний стан хворих в лічниці, в найкращім випадку 20—30, значить один на 70—80 хорих. Та із цих двайцять чи трийцять санітетів одні хворіли, другі як реконвалесценти були самі ще такі ослаблені та знищені, що

як слід повнити служби не були в силі, инші ізза боязни перед зараженням або з перетяження працею і недостаточної відживи — попросту втікали.

Для відтяження військових лікарів — а зглядно збільшення лікарської помочі для хворих по лічницях рішилося міністерство здоровля на предложення санітарного шефа Галицької Армії та після довгих нарад в Камянці (бо відповідь на предложення тревала, оскільки не помиляюся, около місяць!) притягнути до несення помочі хорим жовнірам також і місцевих цивільних лікарів. Та показалося, що багато лікарів виїхало а ті, що лишилися, були старші, семейні, дентисти, окулісти або ґінекольоґи. Що важнійше — і вони (не тверджу, що всі; — були, я знаю, і в Винниці і де инде виїмки, що присвячували себе всеціло поборюванню пошести і самі падали жертвою своєї посвяти) не особливо були склонні працювати в самім звені зарази (військовій лічниці), тим більше, що мали обовязок і супроти цивільного населення, серед якого тиф лютував теж в неменчих розмірах.

Санітарний Шеф Галицької Армії Др. Бурачинський та його найблизші помічники сотник лікар Др. Гайдукевич і санітарний поручник Максимонько працювали дуже тяжко, щоби бодай в части зарадити тому страшному нещастю, щоде нно пожирало цілі чети, — помочи там, де не вміла порадити головна санітарна влада.

Наші лікарі доказували геройства посвяти та самопожертвування. Не диво, що незабаром богато з них спочило в могилах рядом зі стрільцями, що їх вони хотіли вратувати. Др. Тадей Яцик, Др. Микола Коцовський, Др. Кость Тапячкевич, полковник-лікар Др Йосиф Ямполєр та инші. Я згадав тільки тих, що їх особисто знав. А скільки лікарів Галицької Армії я не знав а їх уже немає?

Наслідком таких, коротко представлених санітарних відносин кождий, що захорів, боявся лічниці як огню. Випрошувався, благав, щоби його лишити чи при обозі чи в селі у господарів. Стрільці говорили: лічниця то смерть.

Бували часи і випадки, де це твердження було за строге. Відносини по лічницях залежали також богато від моменту: від напливу хорих, від хвилевої грошевої дотації, від того, скільки хвилево було в них лікарів та санітарної прислуги, від енергії та здоровля начальника лічниці і т. д. Та у всякім випадку лічниця була загально чимсь страшним, як Москалі кажуть „кошмарним“, і хто з неї вийшов ціло, той міг говорити про щастя.

Боязнь перед лічницею дійшла до цего, що хорі в горячці вискакували вікнами з лічниць та втікали або до знакомих або до товаришів до відділу або на двірець з заміром всісти на поїзд і через Проскурів

вертати домів. Мені оповідали очевидці, що в підвалах залізничого двірця в Жмеринці одного дня при кінці вересня відкрито около 600 трупів таких „втікачів“, що ждучи на поїзд перед зимном хоронилися до пивниць, де з ослаблення та в наслідок хвороби погибали.

Одинокою дійсно ясною точкою в отсім санітарнім положенню відносно лічниць була лічниця Др. Новака (приміщувалася в дівочій ґімназії в Винниці). Була вона основана на помочі з за границі — приїхала одначе на жаль пізно і почала своє істнування доперва в падолисті. Була це під кожним оглядом взірцева, европейська лічниця, ограничена на певну кількість хорих (300) — і дійсно про щастя міг говорити цей, хто в неї попав.

Реконвалесценти після тифу потребують сильного та видатного відживлення, передовсім багато молока та поживи, з якої при неімовірнім своїм апетиті набиралиби вони сили. Звичайно одначе відсилано їх по виздоровленню до їхніх відділів, де вони ізза недостачі мужви мусіли ще і повнити службу. Віджпвлювання їх було відповідно до середників, якими розпоряджали відділи, необчислене на їх великий апетит та потребу. Тому дійсно ці люде приходили дуже повільно до здоровля та сили.

У послідних часах по відділах та командах видно було майже виключно нужденних, обезсилених людий,

з проріднім пухким волоссям, що ледво посували ногами та були похожі на живучі кістяки. А вже прямо прибиваючо вражало дивитися, як ці люди, члени народньої української армії, простягали на вулиці руки та жебрали...

До цілости та докладности отсеї картини нужди та нещастя недостає ще лиш кілька черт... Дасть їх безсторонний фахівець-очевидець, який мав нагоду по ріжних лічницях того часу приглянутися докладно санітарним відносинам армії. Є ним відпоручник Міжнародного Червоного Хреста, майор Ледерей, що перевіз в початках падолиста 1919 на Україну один санітарний поїзд. Ось що пише він у своїм звіті:*)

„Ми, що ще, слава Богу, здорові, ждемо на „пошести", а ті, що хворі, ждуть „на смерть" — сказав мені один лікар. В цих так простих, болючих словах криється розпука одних і безпомічність других. Треба було видіти ті компати по шпиталях, як я їх бачив, ті скелети з запавшими очима, з запеклими очима, з запеклими устами, — на дошках, на гнилій соломі, — зойки і корчі дезинтериків і холеричних. Лежать вони на тапчанах, лиш там не там побачите покривало, а то загортається козак у свій дрантивий плащ, як його має, або покривається мішком порожнім, як я це бачив

*) Подаю за „Волею" Т. І. Ч. 11. з марта 1920 стор. 529 і дальші.

у військовім шпиталі в Могилеві. Тому, що дров нема, — то вікна, що і так по більшій части (повибивані) забиті дошками або заліплені картонами, не отвираються, аби зекономізувати тепло. Сморід по шпиталях страшенний, не до видержання…

…Найтяжше, що я бачив і що мені лягло каменем на души, це був молебінь в однїй з кімнат для холеричних. На літурґічні слова священника відкликались зойки хворих, а запах кадила мішався зі смородом, який запирав віддих.

Одного дня приїзджає до мене лікар в розпуці; прислали сюда 250 тифозних з приказом помістити їх в шпиталю, а потяг зараз відіслати назад. У мене ні одного ліжка порожнього в шпиталю немає. Іду на двірець і бачу в негрітих ваґонах на гнилій соломі умираючих козаків. Так їхали вони вже кілька день, без помочи. На східцях одного ваґону бачу мерця. Ліва нога без чобота, а права рука сціпила корчем горло так, якби цей нещасливець сам собі кінець зробив і задушився.

Пекло, яке я бачив на землі, це було в Жмеринці. Прийшов туди транспорт 2000 хорих, а в забудованню, призначенім для них, могло поміститися найбільше 200 людей. Ті, що не найшли місця і ще їх ноги носили, розбрилися по місті і полягали під домами, під дверми, по коридорах, несучи з собою пошесть між населення.

Наші умирали з голоду та холоду таки тут на двірці в Жмеринці.

Другі тяглися, шкандибаючи по шляху залізниці, надіючися на який поїзд, що їх вивезе з цего пекла.

Два такі нещасливі схоронилися в нашім санітарнім поїзді. На другий день в дорозі ми найшли їх мертвими, а одного з них витягали з дезінфекційного приладу, куди він заховався. По шпиталях бідні і нещасні хворі, що як-так двигаються, сидять на своїх тапчанах і дрожачими руками вибивають воші, які всіх присіли...

Цим я кінчаю. Моє перо не в стані це описати. Один Дант мігби тільки це зробити. Я буду щасливий, коли мої прості слова передадуть цивілізованому світови мовчазну просьбу тих нещасних, що вигибають від пошестей і загальної нужди (отже і це констатує майор Ледерей! — Прим. автора.) Цеж люди, такі самі істоти, як і ми..."

Кінчу і я цим мій короткий опис санітарного, а з окрема і матеріяльного положення Галицької Армії головно в місяцях вересні та жовтні 1919, значить, на передодні катастрофи. Я ограничався на загальне представлення подій, які з одушевленої, поривом дишучої армії зробили згодом каліку. Всіх подій не списавби і на „воловій скірі".

Ясне стало одно: Галицька Армія находилася в другій половині жовтня в остаяніх судорогах. Довели

до цего всякі язви: тиф пятнистий, поворотний, червінка, холера, інфлюенца і правительство в особі ріжних „міністрів“, що попали в керманичі молодої державн, в правителі судьбою армії, як небіщик Пилат у „Вірую...“

Знаю і розумію, що до вини признатися тяжко. Особливо тим, що ще і на дальше задумують експеріментувати як „провідники народа...“

Алеж вкінци і пора зрозуміти, що народови, в повнім розумінню цего слова, уже надоїла функція пробного крілика для більш або менш амбітних одиниць, що хочуть на нім вчитися штуки державного правління. Пора залишити експеріментування та особливо ще й тоді, коли воно вимагає тисячів людського життя, які для продуктивної праці народу представляють під цю пору величезну ціну. Праця над будовою долі народа далеко — далеко ще не покінчена. Вимагати вона буде і при найсеріознійшім проводі ще великих жертв. Злочином є тому легкодушне марнування маси матеріяльних ефектів та тисячів молодого життя на нікчемні експеріменти хорих на амбіції, імпотентних псевдопровідників.

Потягнім білянс наших кількарічних змагань за кращу долю народа. Була наша, вибoрота кровю найкращих синів народу велика теріторія — де вона? Була більш чим стотисячна, гарно зорґанізована національна армія — осталися по ній густі могили по

степах і тисячі полонених по Домбях, Вадовицях та всяких инших таборах... Були в руках держави богацтва, що били з землі ключами нафти — яка з них користь загалови народу та де вони? Всякого багато було. Щож є? Замість зединення народу — розбиття його орґанізму на черепки. До визвольної нашої боротьби ділилася нами Росія та Австрія... Тепер поділилися нами всі наші сусіди, що встали на руїнах старого світогляду. Недавно ще такіж самі як ми раби... Недавно ще такіж самі як ми невольники австрійського імперіялізму, тепер самі імперіялісти... А ми остали рабами. „Дурного і в церкві бють" — каже пословиця.

Не посміє ніхто сказати, що простонароддя не відкликнулося в слушний момент на жадання, які поставив йому час. Воно дало жертву в тисячах своїх синів, воно показало зрозуміння ваги хвилі. Та вийшло по евангельській притчі про талани... В землю закопали все ті, що дістали в руки теріторію, армію, скарби. Одні копали, бо не розуміли та не знали, що з завіреною їм народньою жертвою почати, другі, бо закопували цим кінці всіх своїх особистих інтересів, що робили силою повіреної їм власти, треті закопували, бо почувши в собі розмах фальшивої енерґії, хоровитої амбіції чи впертости, осліпли та оглухли на право і на ліво і носом думали на хлопських плечах перебить небо.

І закопали талани, — і могил, могил накопали, що поморщилась ними земля України...

Попри катастрофічне матеріяльне положення, нездоровим було теж і духове положення армії. З Камянця доходили до армії вісти, що не ворожили на будуче нічого доброго.

Вістка про таємні переговори Придніпрянського Уряду з польським правительством мусіла усякому підсунути думку, на чий то воно може піти кошт ... А вжеж досить докладна вістка про півофіціяльне дезінтересма Придніпрянського Уряду до справи Східної Галичини (серпень 1919) розхвилювала була галицьку армію до глибини. „Проторгували нас — без нас", говорено загально. Голий, босий, замучений стрілець, що без застереження зносив усі злидні воєнного походу та боїв, розлуку з дорогою, рідною землицею, в надії вибороти свойому народови та собі якесь краще життя, почув попри усякі инші вісти з Галичини, що „камянецькі пани міністри" проголосили в світі: „З Галичиною, Буковиною (про Підкарпаття, розуміється, вже ні бесіди) робіть собі, що хочете. Бийте або милуйте. Наша хата з краю"...

А всеж таки воно не аби яка, скажу чемно, смілість. Безлична гра va banque, — знаючи, що ціла армія, на яку опирається Придніпрянський Уряд — це Галицька Армія, — плюнути їй в очі, поза плечі

і без порозуміння з Галицьким Урядом такою заявою. В політиці це називалося дезінтересма, а як називається таке в приватному життю, чи в розумінню приблизно чесного чоловіка?...

Раджу читачеви ствердити уже тепер що до цеї події свою опінію, щоб мати мірило для оцінки факту угоди Галицької Армії з Денікіном, яку цей Уряд при кождій нагоді називав „подлою зрадою“...

Отта цікава „безінтересовність“ то була в сути річи небезпечною грою з вогнем. Бо чи подумав хто з її редакторів згл. повитух над тим, що такою „щирою“ політикою сам Уряд поглублював прірву між народом тзв. обох областей по цей та той бік Збруча? Стрілець не розумівся на вашій, панове „східної области“, високій та далекоідучій політиці: він почув і добре зрозумів лиш одно, що його скривджено, проторговано.

Часописі намагалися ріжними, очевидно пакрученими дементі замазати пляму цеї ..._ пу, що і обвивати в паперці, ... цеї зради, поповненої за плечима Галицького Правительства та Армії. Що цеї події не роздмухано тоді до пожежі, — це заслуга ... і вина як Галицького Правительства так Галицької Начальної Команди, яка придушувала усі вісти про цей вчинок Придніпрянського Уряду та мимо переконання, що це не пуста поголоска, а факт, не давала розростися негодованню серед армії.

Доходили до армії і вістки про усе инше, що ділялося в Каминци, про ті скорострілн, що ними себе страшили правительства обох українських областей, про кампанію Придніпрянського Уряду враз з Галицьким Міністерством (С. Вітяк) проти Диктатури і т. и.

Як що я у цім моїм короткім начерку та у загальнім описі подій згадую лише цілком біжучо та рідко наш Галицький Уряд, Диктатуру, то причин на це багато.

Одною з них ця, що Галицька Армія уже невдовзі по своїм переході на територію Великої України зрозуміла та набрала переконання, що цей Уряд то тільки „видимий знак невидимої благодати ...“ Був він для армії найвищою інстанцією для усяких справ внутрішнього військового ладу, приютом для усіх актів та паперів, був видимим заступником претенсій та надій Галицької Армії, в дійсности одначе не було у нього ні сили ні змоги як слід переперти інтереси військові чи політичні своїх клієнтів. В часі пробування цего Уряду на Україні були в його історії дві фази: перша, що її можна коротко схарактеризувати: „Диктатура ЗОУНР в гостях“ (та ще в таких, що засиділися і господар вже радби їх позбутися!), друга, це: „Диктатура в полоні“. В обох фазах положення її тяжке та нерішуче.

Зрештою господарем в хаті був Уряд Придніпрянський, який не пропустив ні одної нагоди для оборони усіми силами та способами свойого державного положення та

престіжу супроти усіх, хотяйби і як справедливих домагань „добровільних наемників“.

Внутрішньо-політичні події в Камянци — це окрема сторінка історії; її висвітлення вимагає окремих студій. Та я звернув на них увагу тільки з огляду на їхній вплив на духовий настрій армії.

Тяжко вимагати, щоб ці безустанні тертя та напруження, цей вічний военний стан у Камянци, впливав додатно та скріплюючо на прислабаючу фізично армію, щоби підносив у армії та населення довіря до проводу, до державної влади або віру в побіду власної справи.

Отсим я і кінчу опис благодатий, якими стрінув тодішний Уряд галицького стрільця, що прийшов на Велику Україну як в обіцяну землю. Судьба охоронила мене та одночасно і майже усю Галицьку Армію перед щастям видіти або знати кого з правителів, що трималися тоді „міністерського фотелю“ і припечатували судьбу армії та народа; їх картини виробив я собі виключно на основі влучної нашої народньої пословиці: „пізнати пана по холявах“ ...

Це охоронює мене перед закидом, немовби я придирався до яких осіб.

Суд над ними видали їхні діла.

II.

Що давала Галицька Армія народній справі на Великій Україні.

Після того, як читач довідався, що давало відвічальне Правительство Великої України (господар краю!) Галицькій Армії (скаля від дрантивих черевиків аж до „дезінтересма“) за час від половини липня до кінця жовтня 1919, — булоб цікавим приглянутися, що давала Галицька Армія за тойже сам час загальній українській справі, отже й ідеї державности, яку це Правительство мабуть заступало.

Зачну від значіння військового.

З хвилею переходу Галицької Армії за Збруч перший раз появилася на Україні українська більша, зорґанізована, правильна військова сила (90 правдивих тисяч), збудована на европейських військових основах, міцна національним патріотичним духом та карністю, свідома своєї цілі та завдання.

З нею мусів вже поважно числитися всякий ворог. Операції цеї армії не мали вже характеру операцій

Індіян*), а опиралися на пляні і доцільнім виконанню. Перед перевагою чисельною і тактичною приневолені були партизантські більшевицькі відділи подаватися поспішно на Дніпро. Поминаю те, що офензива на Київ була вже в своїх основах хибно заложена та крайно небезпечна. — Галицька Армія перевела ту офензиву бездоганно (в злуці з придніпрянськими частинами, які набрали від неї розмаху) — від Ярмолинець—Дунаєвець до Київа в часі між 20. липня і 30. серпня 1919, — мимо того, що тоді вже почала кидатися серед війська пошесть та що сильно відчувалося духове й фізичне умучення при всіх відтінках матеріяльного незаосмотрення від ніг до голови!

---

*) Мушу виясните: один булавний старшина Галицької Армії, що з своєю бриґадою стояв на правім крилі Галицької Армії, отже в звязку з відділами Придніпрянської Армії, прийшов раз в великій розпуці до Начальної Галицької Команди і просив коротко і ясно, щоб його з цего відтинку фронту взяли або .... застрілили, бо він там видержати не може.

„Неможливо вдержати звязку! Вони (себто придніпрянські частини) оперують якоюсь невідомою мені тактикою Індіян .... Одного дня 30 верстов в переді, за ніч уже 30 в заді .... я збожеволію!“

Можна признати добрі сторони такої партизантської ґеріллі, — та Галицька Армія мала і тяжку артилерію і тяжші обози, яким не все могла вийти на здоровля така „елястичність“ сусіда. Вповні зрозуміле зденервування старшини, що перебув велику війну на всяких фронтах від Росії аж до Альбанії...

Для світа, як що він хотів видіти й розуміти, мусіло тоді стати очевидним, що український уряд, який жадає для українського народу своїх прав, опирається дійсно на поважній народній силі.

Здобуття Києва (30. серпня 1919), було найвисшою точкою в історії боротьби Галицької Армії на Великій Україні. На вид золотих верхів серця України серед піднесеного духового настрою полетіли в верх козацькі шапки. Здавалося, скінчився етап трудів і страждання. Іронія долі, спричинена безумовно короткозорістю проводу, лежала в тім, що цей у першій хвилі такий відрадний та ясний момент — протягом одного дня змінився в завязок траґедії, якого дальшим наслідком були всі події в великім нещастю Галицької Армії:... угода з Денікіном і все те, що з цею армією сталося і станеться*)....

Начальна Команда Галицької Армії числилася з можливістю стрінутися над Дніпром з денікінцями. Вона відносилася тому до Штабу Головного Отамана з запитом, яке в цей мент відношення до Денікіна та як заховуватися. Відповідь була: „При стрічі з денікінцями не вдаватися в бій, ждати дальших інструкцій!“ І на ті інструкції ждала Начальна Команда довго. Аж до

*) Гляди спомини Дра Л. Мишуги: „Похід українських військ на Київ — серпень 1919“, видання „Українського Прапору“, Відень 1920.

листопада 1919 р. А не діждавшися, почала дбати про них сама, щоб ратувати бодай ще останки конаючої армії.

Начальна Команда ще вірила в „благоразуміє“ свойого політичного й військового проводу та в дійсности питала вона — людей, які ішли на осліп, по свойому носови, щоби тільки бодай на кілька днів вдоволити свою державну амбіцію. Бож про якийсь далеко зачеркнений плян, про якийсь рахунок та передумання всіх можливостей, як видно, не було бесіди.

Скоро, бо вже ранком 1. вересня 1919 прийшлося Галицькій Армії попращати Київ. Не вспів навіть відбутися парад вїзду отамана Петлюри в Київ (сюжет для паралельної картини до „Вїзду Хмельницького“ артиста — маляра Івасюка!) . . . . . І пішла армія на нові бої, — зискавши ще одного ворога. Склалася така інтересна ситуація: з півночі (на північ від Житомира) стояла Галицька Армія на фронті проти більшевиків; на лінії Фастів—Біла Церков проти денікінців; на півдні стояла ще, очевидно оточена, південна більшевицька ґрупа (частини 45. та 47. совітських дивізій), яка з области Одеси задумала між денікінським та українським фронтом „перепровадитися“ на північ до Житомира . . .

Акція цеї більшевицької ґрупи не давала ще розвинутися як слід операціям денікінсько-українським. Треба було перш усього позбутися неприємного „тре-

того“, що, користаючи з доброї нагоди, хотів передефілювати між фронтами... Для зліквідування цеї більшевицької „армії“ приступлено по переведенню відповідного переґруповання до флянкових наступів на неї. Тому, що зі сходу (від денікінського фронту) недоставало спорн, більшевицькі частини відбивалися о наступи української армії і вививалися все вперед по напрямі свойого призначення. Вислідом цеї цікавої кампанії було, що більшевицька ґрупа по лінії Монастирище—Погребище—Попельня перейшла в район Житомира, найшла злуку зі своїми арміями та в додаток ще й Житомир заняла. Провід цеї більшевицької ґрупи виконав у дійсно мистецький спосіб свій очайдушний плян та ще лишній раз доказав, що де двох беться, там третій може скористати.

По прочищенню південної частини фронту від неприємного свідка розяснилися відносини: на півночі фронт проти більшевиків, — на сході проти денікінців.

Та сили Галицької Армії маліли з дня на день. Боротьби на оба фронти вона довго видержати не могла. Почалася тому по наказу штабу Гол. Отамана повільна ліквідація протибільшевицького фронту. З північного району (Бердичів) стягнено галицькі частини до боротьби проти денікінців. Між Бердичевом і Винницею (Постій Начальної Галицької Команди) вкінци не було майже ніяких військових частин! Що партизантські

більшевицькі відділи цеї ситуації не використали бодай на це, щоби счинити на задах Галицької Армії велике замішання та „переполох“, нам самим було дивним. Та тоді саме і більшевики стягнули з цего фронту свої сили і перевели їх будь на фронт київський, будь на Лівобережа проти Денікіна. На денікінськім фронті переняла Галицька Армія великий відтинок фронту від лінії Козятин майже по Вапнярку-Бірзулю. На південь від цеї лінії держали фронт придніпрянські частини.

Проти військ Денікіна боролися галицькі частини однаково як і проти всіх инших ворогів української держави: билися до останньої можливої хвилини. 28. жовтня 1919 провели галицькі „бриґади“ останній наступ на відтинку Райгородок-Брацлав.

На жаль загальне положення армії було тоді уже таке, що і не можна і не повинно було надіятися на успіхи. Стан деяких „бриґад“ виносив тоді вже 80—90 стрільців. І з того ще відсилано денно до лічниці двох чи трьох хорих... Та про це на иншому місци.

Сказати можна одно, а саме, що Галицька Армія незалежно від усіх бід, що її постигали, до останнього віддиху виступала як зорґанізована військова одиниця, яка і після перемиря з Денікіном, а тоді то ще й більше, — була цего свідома, що вона покликана до береження й оборони прав та стремлінь українського народу.

її селян в боротьбі з ворогами був залежний, розуміється, від її боєздатности. Боєздатність знова, як відомо, залежить від матеріяльного забезпечення та духової диспозиції. Упадок цих двох головних чинників є й упадком боєвої здатности кождої армії.

Так воно було і з Галицькою Армією. Вина лежала не в армії, а з вні її. При кінци жовтня 1919 був послідний етап її боєздатности: вона виглядала тоді вже радше на ґрупу, якою занятися повинен міжнародний Червоний Хрест...

Одночасно з боротьбою на фронтах працювала Галицька Армія дальше і під оглядом військово-орґанізаційним.

Перше, що кинулося в очі після нашого переходу за Збруч, було те, що молоде, здорове покоління по широких просторах занятої народніми військами Великої України — під час того, як ішла боротьба на життя і смерть, — спокійно сиділо в хаті, цікавилося надходячими живвами та йшло між собою о заклад, „чия возьме“: Леніна, Петлюри чи Денікіна...?

Вечерами та ночами йшла по селі широка забава молоді від гри на гармонії аж до стріляння собі в вікна.

Галицький стрілець, збідований, знужденілий, обдертий, стужений за своєю землицею таріднею, переходив боєм село за селом і видячи це все, — кляв усіх та

вся; не солодко він згадував і всіх тих, що колись йому говорили або писали, що з нашим приходом на Велику Україну підніметься все, що живе, до бою з ворогами.

Треба було взятися енерґійно до військового побору, поминувши вже засаду справедливости, хочби й тому, щоби сотворити запас людського матеріялу на будуче.

Галицькій Армії приділено для цеї цілі в серпні—вересні 1919 пять повітів. І число і назва їх відповідно до перемін на фронті та змін лінії, відмежувуючої фронтову та етапну область, постійно мінялися, чим праця була незвичайно утруднена. Окремі орґани з рамени будь фронтових будь етапних галицьких команд взялися за діло.

Праця була дуже тяжка. Примінювано всі способи, від віч та просьб аж до репресій.

Народ відвик уже був брати що небудь поважно. Купався в ланах золотої пшениці, яких не зміряти оком, в „політиці“ скинув наймогутнійшого царя і перебув усі приємности революції, перебув — ситий та безучасний — „девять валів“, що перевалилися від часів царської революції через Україну...

Ну, а тепер приступай до нього!...

Та галицький стрілець і старшина приступив. У переважних випадках приговорював „поборовим“ до

серця приклад цегож галицького стрільця, ще більше орґанізація та порядок серед Галицької Армії. Тут не було ніяких „отаманів“ з міліоновими авансами на творення полків, — не було й небезпеки, що набрані до полку люде опиняться враз і без „отамана“ і без авансів. Своєю дорогою, не знаю, чи і скільки на Великій Україні набрано полків цим цікавим та „новітним“ способом мобілізації. Требаб комусь, хто має змогу, переглянути часописі та накази придніпрянського військового уряду з гончими листами за „отаманами“...

Не було в галицькій практиці і такого випадку, щоби скликати тисячі поборових, скажім до Могилева, казати їм ждати, а за два дні, не даючи харчу, заявити, що „не знається, що з такою масою народу почати“... (Автентичне!) Тоді поборові находили найкоротшу розвязку: вони йшли домів.

Кожда галицька бриґада чи корпус (команда етапу) мали свої **правильні вишколи**, до яких відсилано поборових. Їх тут кормили, вишколювали і в міру потреби притягали як доповнення на фронт. Через такі галицькі вишколи перейшло кільканайцять тисячів поборових з Придніпрянщини.

Асиміляція під оглядом військовим двох стрілецьких типів (галицького та придніпрянського) у відділах Галицької Армії почала набирати певних форм. Інакше виглядала справа з корпусом старшинським. В першім

часі після переходу за Збруч я так і мрів про одну одноцільну та одним духом натхнену українську армію без потреби додавання ріки, над якою хто родився (придністрянці, придніпрянці, припрутянці . . . і т. д.) Згодом увидівши все своїми власними очима, я переко нався, що воно на разі майже неможливе. Поминувши всі инші немаловажні згляди, над якими можна довго дискутувати, замітив я, що перевага старшинського корпусу придніпрянської армії ніколи не булаби пристала на перехід під норми та правила правильної, що так скажу, европейської армії, якою всеж таки була армія галицька. Багато було у придніпрянській армії старшин бувшої російської чи австрійської служби, людей бездоганних та світлих, багато військових фахівців — та дуже багато було таких старшин, що з хвилею реорґанізації армії й встановлення певної норми для старшинського степення (освіта, фахове вишколення, вік і т. д.) мусілиб податися добрих пять до десять степенів назад, иншими словами — стати такимиж самими добрими підстаршинами чи стрільцями, як ними вони були за російської чи австрійської служби. Не говорить з мене гордість старшини. Бо я вповні признаю, що добрий та совісний підстаршина далеко цінніший чим ледачий старшина. Та дивує мене тільки, чому то в нас зразу народилося стільки „малих Наполеонів“, з яких кождий почув в собі силу командувати що найменше полком чи

бриґадою... Я був свідком, як персональний референт Начальної Галицької Команди, отаман Др. Степан Шухевич пізнав в однім придніпрянськім полковнику колишнього свого десятника з австрійської війни.*)

Це тільки in margine, — тому, що заговорив про асиміляцію.

Військовий набір не переходив всюди так гладко, як би думалося. Були околиці та повіти, де населення не признавало потреби мобілізації й ставилося ворожо до всіх заходів поборових орґанів. Такими незвичайно тяжкими повітами були між иншими ямпільський, могилівський, проскурівський... У вересні 1919 згадується вже у військових актах і про славну „пашковецьку республику“, що утворилася з сіл волости Пашківці коло Проскурова. Перші непорозуміння між „Пашковецькою“ й У. Н. Республикою вийшли якраз ізза мобілізації. Дійшло до того, що правительственні

*) В Галицькій Армії після перевороту в Галичині почав загніжджуватися теж обичай іменування та підношення у степень себе самого. ... Почали іменувати старшин: повітові національні ради, співацькі кружки та кружки дівчат! ... Але вчас припинено з гори ці „аванси“. Моглиб про це сказати більше бувші персональні референти Диктатури, Начальної Команди, Команди Етапу Армії. Та всеж таки є ще декілька старшин, яким Державний Секретаріат Військових справ для оминення більшого скандалу признав додатково і виїмково степені, надані згаданими орґанізаціями та товариствами...

війська рушили в похід на Пашківці. Битву виграли Пашківці та захопили і полонених і скорострілп. Ні „рекрута“ не дали, ні У. Н. Республики не признали ...

Попри орґанізацію побору, вишколу та доповнень перевела теж Галицька Армія орґанізацію військової управи на місци, головно через встановлення військових (етапних) стацийних команд, команд міст, а з початком жовтня вже й повітових військових команд. Стацийні команди (кмди міст) були попри головні осередки як Камянець, Могилів н. Дн., Проскурів, Винниця, Бердичів і. т. д. майже в кожнім містечку области галицьких військ. Екзекутива стацийних команд опиралася головно на етапних сотнях. Усіх їх було в серпні-вересні 1919 вісімнайцять; складалися з людей нездібних до фронтової служби (старших і слабших). В жовтні через втрату мужви число їх впало на сім, а стан з 90—120 стрільців в серпні на 5—20 стрільців! До головних завдань стацийних команд належало заведення та вдержання ладу і порядку в призначеній области, підмога в переведенню рекрутації, охорона військового та державного майна (майстерні, склади, збіжжа, цукор і т. и.). Своїм тактовним, але рішучим поведенням зискали ті галицькі команди вже в короткім часі симпатії та довіря цілого населення своєї области без огляду на народність та иншу фізіономію.

В серпні 1919 переїздив я через Вербівець (міс-

течко на схід від Нової Ушиці) та поступив до свойого товариша, тоді ще поручника, Миколи Капусти. Він був там командантом етапної сотні і стаційним комендантом. Я був свідком, як населення зносило в дарі для етапної сотні хліб, крупи, сало, мясо. „Вони варті, щоб їх обсипати золотом“, — казали мені селяне, — від коли вони в містечку, то тут і спокій і безпечно і справедливо. Бо тут був перед ними оден молодий полковник зі своїми людьми. Ходили в таких шапках з червоними язиками . . .“. І почалося довге ойой та айай, якому я впрочім і не хочу приписувати ніякого дальшого значіння . . .

В Літині (місто на півн. захід від Винниці) встановлений був командантом міста з рамени Начальної Галицької Команди поручник Колодницький на місяць перед тим, як з північного (протибільшевицького) фронту почато стягати війська на протиденікінський фронт. Пор. Колодницькй обняв команду після того, як у місті „повстанческі відділи“ счинили кровавий погром жидівського населення, як грабіжі та переслідування населення не знали границь. При помочі 50 стрільців запевнив галицький пор. Колодницький не тільки спокій та лад в місті, але згодом і в цілому повіті.

Населення Літина, відчуваючи всю благодать пробування між ними орґанізованого військового відділу та справедливої команди, зорґанізувало зі свого боку

на власний кошт лічницю на 200 хорих і заосмотрювало її всіми потрібними середниками. Пор. Колодницький взявся теж за побір покликаних річників і положив основу утворенню тзв. літинської бриґади, яка по зліквідуванню протибільшевицького фронту в области Галицької Армії була на півночі одинокою реальною військовою одиницею.

Та прийшла хвиля під час ліквідації цеї частини фронту, коли відкликано пор. Колодницького з його відділом з Літина. Я був якраз в Начальній Галицькій Команді у Виннаці, як зявилася у начального вожда ґен. четаря Тарнавського делеґація міста Літина, зложена з представників українського, польського та жидівського населення і благала його полишити пор. Колодницького з його відділом в Літині, обіцюючи за це для армії як найдальше йдучу поміч. „За час перебування цеї команди у нашому місті" — говорили делеґати, — „ми тільки й зазнали спокою та ладу від часу, як закипіло на Україні. Для Вас один старшина та кількадесять людей не мають великого значіння, — для нас це рішає про життя наше, наших жінок та дітей".

Ґен. Тарнавський вирішив не стягати команди міста з Літина...

Пор. Колодницкий захорував в листопаді 1919 на пятнистий тиф та виздоровів. Він увійшов в порозуміння з отаманом повстанців Шепелем. Шепель резидував

в Хмельнику; молодий чоловік 23—25 років, енерґій-ний, рухливий і розумний, бувший прапорщик російської служби, на жаль один з найголоснійших орґанізаторів погромів. Сила його „армії“ виносила в „мирному“ часі до 200 піхотинців та 80 їздців; в разі потреби набиралося в него до 2—3 тисячі повстанців з сіл. Мені росказували, що пор. Колодницький мав на Шепеля великий вплив і зумів його переконати, що заведенням ладу та безпеки життя горожанина без огляду на його народність чи віру робиться для держави далеко більшу та кращу прислугу чим безумними, кровавими погромами.

В серпні 1919 поприділювано до стаційних команд галицьких військових суддів, які ізза зменшення числа галицьких полевих судів оставали без приділення. Як тільки населення довідалося, що в містечку є і „правдивий“ суддя (а воно на стільки вже пізнало Галицьку Армію, що там усе було „правдиве“ — і стрілець і старшина і лікар і ветеринар чи суддя), то цей судовий референт тільки й мав до діла, що загоджувати та розсуджувати спорячі сторони з села (Нова Ушиця і т. д.) І всі були задоволені галицькими суддями.

Я подав лише декілька картинок з обсягу військово-орґанізаційної діяльности Галицької Армії, які заховалися у мене найживійше в памяти. Примірів в роді поданих багато. Бож кождий галицький старшина на місці

відвічального команданта віддавав справі все своє знання та найсильнійшу волю для наладнання розбитих відносин в краю.

Населення відчувало весь благодатний, лагодячий вплив Галицької Армії, що забезпечувала йому лад, спокій так справедливість. Воно почало дихати мирним життям. Оттому то і симпатії цего населення, як простого люду так дійсної інтеліґенції, ввесь час перебування Галицької Армії на теріторії Великої України були і будуть на її стороні. Я цього певний, що це вражіння трівале і на все житиме в душі населення.

Як що лучалися одиниці, що забули своє особисте тай народне достоїнство і надуживали уділеного їм найвищою командою довіря для направи своїх „карманів", то це випадки рідкі, яких коріння у здеморалізованню відносинами при кінці великої війни чи в часі галицької господарки в дома . . . Проти таких одиниць виступала з усею рішучістю Начальна Галицька Команда, а нарід (нація) колись випише їх імена на таблиці вічного сорому.

Разом з працею військовою виконувала Галицька Армія і горячу працю культурно-освітну. Я мав щастя протягом одного місяця (серпень-половина вересня, 1919) працювати в „Відділі для освіти при Команді Етапу Гал. Армії" (В. д. О.); з кінцем падолиста (до 24. грудня 1919) працював я в „Пресовій Квартирі

Начальної Команди Галицької Армії“ у Винниці. Я мав нагоду приглянутися зблизька праці Галицької Армії в культурно-освітному напрямі. Тому й зупинюся довше над описом цеї діяльности; уважаю, що значіння її для уґрунтування української національної свідомости серед народніх мас України та двигнення ідеї української державности далеко важнійше чим усі добутки оружжя. Бо щойно після уґрунтування національної свідомости здобутки зброї можуть мати тривкість.

„Відділ для освіти“ мав за завдання поглиблювати освіту нашого війська, скріплювати у нього народньо-патріотичного духа, одночасно нести освіту і між селянські маси, викликувати та образувати їх народню свідомість, загрівати до ділання для добра та визволення української землі. На цих головних основах мав згодом повстати великий освітний центр, апостольська орґанізація науки та національного виховання. Галицькі частини, що переходили селами або були в них на довший час розміщені, працювали вже самі над освідомленням селянства; вони скликували віча та робили гутірки, давали відчити, аматорські вистави й вечері співу. Та ця вся праця була доривочна: недоставало її зорґанізування. Частини були і переходили дальше; для утревалення впливів, для успішного плекання засіяного зерна треба було навязати з селом, з свідомійшими одиницями з поміж селян, з діячами-авто-

хтонами (яким серед темної маси та ще в такому розхвильованому часі опадали руки) тріналий звязок та йти їм на руку всіми способами.

В. д. О. мав спершу виконувати свої завдання тільки в области етапу Гал. Армії: в полосі фронтовій ішла тільки, що так скажу, підготовляюча робота. Згодом мав згаданий відділ обняти всю область Галицької Армії.

Я дістав наказ формувати „Відділ для освіти“ від Команди Етапу Галицької Армії в Камянци Под. дня 11. серпня 1919. Притім видано мені . . . кілька аркушів паперу та пару олівців з тим, що про всі инші „дрібниці“, нпр. приміщення, помічні сили і т. д. постаратися повинен я сам.

В Камянци мимо найліпшої волі знайти приміщення я не міг.*) І я сидів „в комірнім“ у канцелярії одного з відділів Команди Етапу — і на вступ кусав з розпуки видані мені „скарбом“ олівці . . . .

Та всеж таки за час мого перебування в Камянци (два тижні) вдалося мені зібрати горстку добрих працьовників, закупити троха книжок, дістати від Міністерства Преси брошур та відозв, забезпечити присилку часописів та всяких видань. Великою підмогою для праці відділу було й це, що галицька Диктатура передала мені хоч

*) Усякі панські „палацики“ були рішенням придніпрянського правительства звільнені від реквізицій ! ! . .

невелику (поверх 100 чисел) та інтересну популярністю своїх видань бібліотечку просвітного кружка при Диктатурі.

Переїхавши до Жмеринки (нового осідку Команди Етапу Гал. Армії), принявся я зараз до орґанізації відділу та одночасно вже і до праці між частинами та на селі. Головними працьовниками відділу були: Андрій Озарків, народній учитель з Виспи біля Рогатина і б. шкільний референт рогатинського повіту, чоловік незвичайно ідейний та освічений, знаменитий популярний бесідник, який мимо поважної грудної недуги з пожертвуванням свойого життя їздив по селах на віча та збори; Василь Апостол, богослов, добрий орґанізатор та палкий бесідник-вічевик; Пилип Івасевич, управитель народньої школи в Бурштині, незвичайно працьовитий, освічений та поважний чоловік; Юрій Стефанюк, правник, добрий аґітатор та бесідник; крім цих Галичан був і Придніпрянець Микола Кравець, розумна, ідейна людина, що цілою душею зрозумів наші змагання та щиро пристав до галицького гуртка праці; Іван Чабан, управитель народньої школи з Стрийщини, старший віком, поважний та працьовитий чоловік, хор. Др. Іван Романків, хор. Осип Бійовський, хор. Іван Сенюта (діріґент, референт музичний), хор. Костів (театр. артист, референт театру) та инші.

Зрозумішню ваги завдання та праці отсего невеликого гуртка і приписати належить усе те, що зроблено в культурно-освітнім напрямі з рамени висше згаданого відділу.

Відповідно до завдання мусіла просвітна праця іти двома руслами: одним для стрілецтва, другим для населення.

Для першого треба було евентуального творення курсів дла неграмотних, дальше періодичних лекцій та гутірок з обсягу історії України та української літератури, читання часописів та їх пояспювання, читання популярних історичних оповідань та зразків поезії. Отсею працею між стрілецтвом мусів займатися старшина військової частини, який у вільних від заняття хвилях гуртував круг себе стрільців свойого відділу і з військового начальника мусів стати старшим братом, учителем. Відділ для освіти мав йому дати тільки середники. Зате інакше стояла справа з населенням.

Воно привитало галицьку армію назвою „австріяки", відносилося до неї коли не ворожо, то у всякім випадку байдужно. Народня маса головно ізза недостачі рідної школи під час російського ярма та плянового придушування розвою національної свідомости всіми опричниками насильства, разила своєю темнотою, національною несвідомістю, тісним світоглядом. Все це намагалася вона покрити бутністю, впертістю, безучасністю або висміванням усіх кращих національних змагань.

Тільки численні та масові віча з випробуваними популярними бесідниками, готовими відбити на місци в приступний і ясний спосіб усі закиди та глум наладованої недовірям „публики“ — могли мати успіх. Після віч, після вияснень, хто такий галицький стрілець та чого він прийшов на Велику Україну, можна було щойно думати над освітною орґанізацією, закладанням освітних кружків та читалень, відновою діяльности нечисленних, припавших порохом „Просвіт“ і. т. д.

Перші кроки в цьому напрямі зробили ще перед офіціяльним оснуванням „відділу для освіти“ самі галицькі частини та команди. Я був між иншим з кінцем липня та початком серпня на кількох вічах, що їх улаживав Командант Етапу III. корпуса, сотн. Петро Бігус (нар. учитель з Павлова біля Бережан) в Камянецькім повіті.

Наслідки таких віч (крім бесідників виступав теж хор зложений зі старшин та підстаршин і співав народні та патріотичні пісні) були скорі та очевидні. Населення, що перед вічем недовірчиво „бокувало“ від Галичан та пускало на їх адресу насмішливі й обидні замітки, — після віча, треваючого іноді й більше годин, підходило до цих Галичан, доповнювало іноді дуже остроумними запитами все те, що чуло від бесідників, та запрошувало приїхати в те або друге село й уладити подібне віче.

Анальоґічну працю переводили в цей час і инші галицькі частини та команди, як що тільки вони розпоряджали якиминебудь відповідними силами, — бесідниками, хором і т. п.

Для переведення плянової освітної праці в области етапу повинен був В. д. О. опертися головно на етапних сотнях (17), які були розкинені по всім закуткам галицької етапної території, — опісляж на всіх наших галицьких військових заведеннях та формаціях.

Були тоді три галицькі команди ґрупи етапних сотень (обіймаючих по 5—6 цих сотень); з рамени В. д. О. призначено отже трох окремих старшин, що мали бути лучниками між сотнями та Відділом для освіти й мали дбати про скоре передавання матеріялу (часописі, книжки, відозви, вказівки) до частин та проводити цілій освітній акції в своїй области. Для кождого иншого галицького етапного відділу, вишколу, заведення і. т. п. був назначений окремий „освітний старшина“. Для одноцільности всеї освітної праці розділено між галицькі частини докладну інструкцію, опрацьовану Відділом д. О., у якій представлено докладно всі завдання цеї праці та способи для її переведення.

При Відділі д. О. заложено центральну бібліотеку (около 350 томів) для користування частин, розміщених в місци постою Відділу для освіти, — крім цего утворено з книжок закуплених в Камянци та Винниці

одинайцять похідних бібліотечок (кожна по 20 творів = 50—60 одиниць) для розділу між частини. Після мого відходу заложено дальших вісім подібних бібліотечок. Кожда похідна бібліотечка складалася з ріжних творів, — після використання її одною частиною перемінював їх В. д. О. так, що все инші твори діставалися частині.

Часописі приходили з Камянця дуже неправильно і в кількости, яка не вистарчала на розділення по цілій области етапу (по 300—500 примірників „України", „Стрільця", „Трудової Громади" і. т. д. — з виїмком „Боротьби"*). Оснування спеціяльної часописі стрінуло великі трудноші головно ізза недостачі паперу та відповідної друкарні в місци.

Намагалося тому відозвами. За мене видано їх шість (звернених будь до селян будь до стрільців) в загальнім числі 30.000 листів, — та розділено їх на частини і села. Друкування одного накладу відозви (папір давала друкарня) обходилося пересічно на 2000 карбованців.

Живо йшла праця вічева. Вічевики Відділу д. О. (Озарків, Апостол, Стефанюк, Кравець) уладили в Жмеринці та повіті ряд віч при великім здвизі народа (до мойого відходу відбулося їх вісімнайцять), відновили

*) Годі було впустити такого шкідника до поважної орґанізаційної роботи.

три сільські кружки „Просвіти“ та заложили оден новий освітний селянський кружок, залежний від Відділу для освіти та спомаганий звідси літературою. У вічах по містах та місточках брало звичайно участь у великій кількости і житівське населення, яке отверто висказувало свій подив для розсудности й рухливости ума галицького війська. Та найбільше мабуть дивувало Жидів це, що на таких вічах не накликував ніхто ні до помсти на них, ні до погромів — а виключно тільки до розумної державної праці в с і х горожан.

Театральна дружина Відділу для освіти, яку зложив хор. К о с т і в, дала в Жмеринці, Барі, Браїлові і т. д. декілька вистав „Наталки Полтавки“, „Ой не ходи Грицю“ та „Житівки—вихрестки“. Хоч такі вистави ізза недостачі відповідних условин (декорацій, відповідної салі, музики і т. д.) були досить примітивними, одначе тут ніхто з нас про це і не питав. Взялися ми ломити недову кригу, то і ломили, чим і як могли.

Зорганізувався теж і хор, який їздив по селах і давав вечері співу. Та вже у вересні приходилось йому майже що другий день співати — на похоронах ...

Незалежно від Відділу д. О. працювали одночасно в области фронту освітні старшини корпусів та бриґад усіми можливими средствами з повною посвятою і зрозумінням ваги такої „умиротворяючої“ праці.

Відношення населення до галицького війська вже в місяць після його приходу за Збруч стало дружним та сердечним. Інтеліґентнійші селяне говорили прямо:

„Все, що ви розповідаете — нам нове. Нас ніхто цего не вчив. Багато вертілось між нами ріжних аґітаторів з міста, — остогидло, ми вже їх і гонимо. То есери, то еслеки, то есефи, то большевики, то кацапи— кождий своє. Ви одні, що сказали: вперід лад та спокій, перш усього сильна українська держава. Вперід зуби — а потім, пожалуй, і кусайся!“

Ясно: народ, що не мав ще належної національної свідомости, брали за матеріял своїх партійних експериментів усякі „куцохвості“. І щойно після того, — як тому народові сказано, що він безумовно повинен бути есером чи еслеком — він довідався, що в Галичині не „австріяки“ і не „венгри“, а Українці такіж як він, що дальше такі самі Українці і за сніжними Карпатами і на зеленій Буковині і на плодючій Кубані; той народ почув від нас свої думи, що їх співали його прапрадіди, пізнав, за що вони боролися і голови буйні клали. Тай почав розуміти порив галицького стрільця, що серед злиднів та недостач сповнював своє завдання, до якого його покликала історія. Таким чином народ будився з байдужности і дозрівав.

Одного тільки жаль, — а саме, що сотки тих інтеліґентів без ріжниці „области“, що сиділи в Ка-

мянци, у безчинстві стирали дорогі. підошви на камянім помості або поглядаючи на захід та на північ (на сході стояла тоді фронтом армія), все „потерпали“, або, що ще більше непростиме, бавилися в політиканство, вірячи сліпо в довготерпеливість „пробного крілика“ — не пішли на село, не відважилися станути око в око з народом, вислухати його оскарження та жадань, зрозуміти його, двигнути з байдужности, повести **правдивою** дорогою. Можеб тоді і тверезою стала була праця в Камянци.

Народ на Великій Україні добрий, щирий, трудящий. Зумієш до нього промовити, він тобі в нічім не відмовить. Він тільки хорий після тих безчисленних та ріжних партійних інекцій, що ними його кололи як „пробного крілика.“

Уздоровити його легко: ладом і порядком (в часописях писалося багато про „тверду владу“), заспокоєнням його життєвих вимог (земля, сіль, нафта) і спокійною та розсудно проведеною правдивою освітою в національнім дусі.

На мій великий жаль та мимо великою опору з боку Команди Етапу Армії покликано мене по місяци праці в Відділі для освіти на инше місце до Начальної Команди Галицької Армії. Начальником відділу полишив я чет. Івана **Сенюту**.

Дня 24. падолиста 1919 назначено мене начальником „Пресової Квартири НКГА.“ Я переняв її від

чет. Івана Герасимовича, — і знова протягом місяця мав я нагоду приглянутися культурній праці галицького війська.

„Пресова Квартира“ була інституцією в роді Відділу д. О. тільки з тою великою ріжницею, що обіймала вже цілу область галицьких військ і відповідно до цего розпоряджала й більшими середниками і могла їх доцільно використати. Жаль тільки, що час та положення Галицької Армії не відповідали тенденціям цеї установи. Армія лежала вже в судорогах під страшною пошестю (за перші два тижні захоріло пять моїх працьовників будь на пятнистий, будь на поворотний тиф). Духовий та моральний настрій був катастрофальний. Всеж таки я уважав, що якраз у хвилі такої катастрофи, викликаної фізичним нещастям та моральним пригнобленням чи незорієнтованістю, — праця освітна з переважаючою закраскою аґітаційною, піддержуючою духа та вияснючою причини і наслідки подій останнього місяця як серед стрілецтва так і серед населення — є конечна, необхідна.

При всій трудности праці у такий розхвильований час дізнавав я ще немало неприємностей і зі сторони тодішної Начальної Команди, яка і надальше хотіла твердо обстоювати свою засаду повної аполітичности армії (мимо того, що тоді не було на Україні ніякого міродайного українського політичного чинника, який-би

супроти денікінського уряду обстоював народню справу). От хочби такий примір: зложені мною відозви до селянства — і другу до стрільців не пропустила мені цензура Начальної Команди так, що я приневолений був з оминенням цеї цензури на свою відповідальність видруковати і пустити між військо обі відозви. Не можу посудити тодішну Начальну Команду про злу волю і цего рода подію приписую хиба незрозумінню положення іза малій рішучости супроти денікінського уряду.

Та було це якраз тоді, коли російська пропаґанда (в Винниці було денікінське пропаґандне бюро) граничила зі смішністю або доходила до великої смілости. Примірoм: в тиждень після перемиря появилися у Винниці та по инших містах, як пр. у Жмеринці, Деражні, — відозви друковані на російській мові, в яких взивано галицьких стрільців, кидати ряди своєї армії і поступати . . . в ряди російської добровольчої армії! Відозви ці, як опісля вияснилося, друковані були ще в часі, коли обі армії стояли фронтом проти себе: в „обединительнім" розгарі розліплено їх п і с л я перемиря . . . Розуміється, Начальна Команда застеріглася рішучо у російського військового представника перед такою пропаґандою.

Або це інакше, а це вже доволі сміле: з початком грудня 1919 розліпила денікінська пропаґанда у Винниці, Жмеринці і т. д. листки під заголовком „Украина или Малороссія?" В них методами відомого пана Са-

венка популярно доказувано, що Україна — це ґерманська видумка та що оден на світі „русскій“ народ. Я сам був після цього у представника Добрармії при НКГА., полк. ґен. шт. Саборского, представив йому всю невмісність та короткозорість такої пропаґанди й аґітації та зажадав, щоби на будуче не виставлювано терпеливости українського стрільця чи громадянина на такі експеріменти. Полк. Саборскому було дуже прикро за тупість орґанів денікінської пропаґанди; він сказав свойому бюрови пропаґанди на будуче усякі листки та відозви, які воно схоче розповсюднювати, предкладати вперід йому до осуду. Не треба хиба доказувати, що такої пропаґанди свідома Галицька Армія не боялася. Команда її протестувала тільки для засади.

Відповідно до таких проявів, як і підлягаючих національному осудови вчинків деяких забутих одиниць, що скидали пр. зі своїх шапок український герб, а причіплювали денікінську кокарду — дуже тяжке було становище пресової квартири. Вона на кожнім кроці (як супроти очарованих перемирям та йдучих за далеко у своїх висновках денікінців, — так і супроти власних одиниць, що з перемиря витягали за широкі консеквенції) мусіла обстоювати національну гідність та виявляти всю нестійність яких би не було політичних комбінацій на будуче.

Пресова квартира ділилася на сім підвідділів: ор-

ґанізаційний, видавничий, вічевий, історичний, інформаційний, бібліотечний, театрально-музичний.

Підвідділ орґанізаційний мав за завдання основувати орґанізацію освітної праці в цілій области галицьких військ від корпусів аж до найменших частин та заведень, дати їм провідні думки для ведення цеї праці, уділювати вказівки, відповідаючі як хвилевій так і кождочасовій ситуації, навязати та удержувати зносини з просвітними й культурними орґанізаціями Придніпрянщини. Відповідаючий усім вимогам, подрібний і вичерпуючий статут орґанізації (який виготовили чет. Герасимович та прап. п. Онищук) предложив я Начальній Команді Галицькій Армії для затвердження зараз в перших днях мого приділення до Пресової Квартири. Я дістав його назад з тим, що маю зладити його... німецький переклад. Повний аркушевий формат — около 60 сторін! При цілоденнім заняттю праця на кілька тижнів. Я мусів заявити, що перекладу не маю часу зробити. Вказівки щодо орґанізації видані були будь устно начальникам бюр пропаґанди всіх корпусів, будь уривками телефонічно. А основний, цінний статут лежав без примінення — між актами. Оттака то була праця*)....

*) В листопаді кружляв серед війська такий дотеп: Питання: „Що значить Н. К. Г. А.?“ Відповідь: „Німецька Команда Галицької Армії“. Це був дотинок на тему того, що в

До підвідділу видавничого належала передовсім редакція часопису „Козацький Голос“ (редактор чет. Михайло Старосольський), спершу часопису І. Галицького Корпуса, від падолиста 1919 орґану Пресової Квартири (Н. К. Г. А.). Попри видавання згаданого часопису (ізза великих технічних труднощів виходив дуже неправильно — тоді всего раз на тиждень) збирано та приладжувано матеріял до видання календаря „Український Прапор на 1920 рік“. Над збіркою матеріялу працювали у підвідділі чет. Герасимович, чет. Степан Масляк, хор. Іван Бобинський, Ростислав Заклинський і и. Матеріялу назбиралося дуже багато: не було дня, щоб не надіслано з корпусів та етапу ріжних спомнів, оповідань та поезій.

Пресова Квартира оголосила теж конкурс на артистичну окладинку для цего календаря, визначуючи відповідні нагороди (1500, 1000 і 500 карб.).

Вплинуло одинайцять проєктів, з яких три вибрала й запреміювала оціночна комісія дня 14. XII. 1919.* Решту закупила пресова квартира на власність.

Ізза недостачі паперу мав хор. Масляк виїхати

Начальній Команді було багато німецьких фахових старшин на високих становищах (зрештою треба признати, що вони працювали совісно).

*) Проєкт хор. Ю. Максимчука 1 нагорода, хор. Колпуняка 2-а, хор Дроздовського 3-а.

до Миколаїва для видрукування цего календаря, який заповідався незвичайно гарно. Кінцевий розпад (якого я вже не бачив) мабуть не дозволив на видання календаря.

Підвідділ вічевий, до якого я приєднав між иншими знаного мені з його попередної діяльности в Відділі для Освіти п. Андрія Озаркова та наміряв до нього стягнути всіх працьовників цего відділу, — не міг уже проявити (з огляду на загальне положення) ніякої діяльности.

До смерти пор. Миколи Федюшки (Евшана) творив відділ історичний окрему одиницю внутрі Начальної Команди. Після його траґічної смерти (вмер на пятнистий тиф дня 23. XI. 1919) прилучено цей відділ (працювали в нім ще чет. Гнат Колцуняк та хор. Юра Шкрумеляк) до Пресової Квартири. Ізза недостачі фахового історика був він через якийсь час неактивним. Щойно з приїздом Івана Кревецького (кінець падолиста), який обняв провід підвідділу, почалася знова праця. Історичного матеріялу було дуже багато — кілька великих скринь, — мимо того, що не всі галицькі команди та відділи відкликнулися на зазив та наказ Начальної Команди збирати та присилати всякого роду історичний субстрат.

Відомий ще з Галичини зі свойого великого знання та сумлінної працьовитости історик Кревецький при-

нявся ґорячо за діло, що його не судилося покінчити незабутньому Евшанови. Боюся, щоби серед тяжких переживань галицької армії в січни 1920 цей вельми цінний і для історії незвичайно важний матеріял не пропав.

Підвідділ інформаційний був заступлений головно в праці інформаційного бюра, („Пресґват НКГА" — передтим УПБ (українське пресове бюро) при Диктатурі ЗОУНР; начальником його був за мене чет. Ткачівський, дуже молодий, але дуже працьовитий і здібний та притім скромний чоловік. Він використовував радія (НКом. мала власну радіостанцію, що приймала телеґрами) та часописні вісти і розроблював їх для преси, пропаґанди й інформації команд.

Підвідділ бібліотечний (начальник Филип Івасевич) основувався головно на бібліотеці колишнього Відділу для Освіти; намічене (та нездійснене ізза провалу всіх намірів!) було закупно нових книжок в Київі й Одесі та обділення похідними бібліотеками як найбільшого числа ґалицьких частин.

Референтом театральним був Петро Артимович. Театральна дружина „Львівського Театру" перейшла була з падолистом 1919 під опіку та на етат Начальної Команди Г. А. і підлягала через військового театрального референта пресовій квартирі згл. Начальній Команді Г. А. В падолисті принято до дружини нові артистичні сили та доведено до числа 43 артистів.

Попри давних артистів як пані Пилипенко, Юрчакова, Литвинівна й и. та панове Рубчак, Бенцаль, Бучма, Шеремета, Крушельницький — упрошено до співпраці такі сили, як пані Козакова, п. Орлова і т. и. Дружина дала протягом жовтня та падолиста 1919 у Винниці ряд вистав: саля мійського театру була все переповнена як українською так і російською місцевою публикою. „Новий Львівський Театр“ (назву змінено з „Льв. Т.“) стояв під кінець перебування у Винниці як під оглядом добору артистичних сил так і приготовленого репертуару на висоті свойого завдання.

Не можу не згадати тут і всіх инших членів Пресової квартири, які проявили найкращу охоту для цеї важної та одиноко плодовитої освітної праці й віддавали їй своє повне розуміння та труд. І так запросив я до участи в праці пресової квартири паню Галю Шепаровичеву (жену сотника Льва Ш.), п. сотн. Дра Романа Ковшевича (випрацював за мене дуже цікаву та цінну розвідку про світову мирову конференцію, — мала бути поміщена в календарі), артиста-маляра Миколу Івасюка; приділені були до пресової квартири ще п. Катя Желізнова, чет. Могильняк, чет. Романишин хор. Дроздовський (маляр), прап. Козоріс, Тарнавецький, хор. Чубатий та инші, яких імена хвилево випали з мойого „Kriegsgedächtnis“. . .

По корпусам працювали під цей час (залежні від Пресової Квартири) Бюра пропаґанди (назва дуже невлучна — краще Освітні старшини корпусів), які орґанізували цілу освітну роботу в своїй области та проводили її. Орґанізація ця йшла при допомові освітних старшин бриґад, полків, курінів аж до найменших одиниць на фронті та всіх корпусних заведень. Пора недогідна під ніяку орґанізацію, пересування частин в новий район (Миколаїв, Херсон, Одеса), яке вже почалося було, — не дозволили цій орґанізації захопити ґрунт під ноги ні розвинутися. Армія була вже занадто розхвильована, занепокоєна та розполітикована, щоб можна було з успіхом перевести яку небудь ширшу, спокійну акцію.

Начальниками корпусних бюр пропаґанди, що мимо тяжких условин не знеохотилися до послідної хвилі й витревали в спокійній, совісній праці, були за час мого перебування в Пресовій квартирі: чет. Гачкевич (І. корпус), пор. Володимир Бабяк (ІІ. корпус) чоловік незвичайно плодовитої праці; попри освітну роботу в корпусі багато писав, передовсім історичні оповідання, спомини, біоґрафії галицьких старшин та стрільців, що визначилися в боях, боєві картини з власного життя і т. п., сотн. Микола Щуровський*), опісля четар (проф.)

*) Помер на пятнистий тиф у Виннці дня 24. листопада 1919.

Василь Чайківський (III. корпус). Працювали вони, працювали десятки освітних старшин тай орґанів по бриґадах, полках, четах. Були це люде, ще запалені великим духом, не боялися ні злиднів, ні пошести, ні смерти. Йшли поміж стрільців по відділах та по лічницях, піддержували, заохочували, переконували зичливістю, любовю, самопожертвуванням.

Широко зачеркнена культурно-освітна праця галицького війська не розвинулася так, як моглаб була розвинутися при сприяючих умовинах.

Та кинено там на плодючий чорнозем здорове зерно і вказано всім тим, що схочуть дійсно опертися на народній масі, а мають очі, щоб видіти й уші, щоб чути, — дорогу, якою їм іти до цього народа.

З усего висше наведеного ясно видно, як представляла собі чи Команда Галицької Армії, чи само галицьке військо своє післанництво на Великій Україні взагалі. Кожду хвилину, кожду нагоду використовував галицький старшина чи стрілець, щоб добром служити народній справі. Крісом проти ворогів, освітою для заблудивших в лябіринті соціяльних партійних експериментів, темних братів.

І простий, щирий народ зрозумів це галицьке військо і шанував. Стрінув він галицького стрільця ворожим, недовірчивим оком як „Австріяка“, пращав як рідного брата.

Були непорозуміння — не перечу. Вони не дадуться деколи й оминути. Досить одного нерозважного, горячого чоловіка, щоб викликати бурю. Та це прояви льокальні, викликані неумінням говорити з одної, — неумінням розуміти з другої сторони.

І хоч розгорячковані, невідповідальні чинники кинули з Камянця клич „бий Галичан!“, на який, здавалосяб, відкликнутися мусіло і повинно було все, що дихає (якжеж?! „зрадники, запроданці царських ґенералів, Іскаріоти“ і т. п.), не піднялася ні одна селянська чесна рука, щоб вдарити каменем галицького стрільця. Народ сам прозрів там, де осліпли ті, що бралися його вести.

Я далекий від того, щоб апотеозувати Галицьку Армію. Я готов признати і її хиби й недостачі. Та я хочу бути тільки справедливим в тім, в чім инші, що не були серед неї, не виділи її праці та страждань, є несправедливими.

В Галичині було це військо досить примітивне, нервове, засліплене своєю мнимою непобідимістю (чим я собі і вияснюю більші й менші промахи чи то одиниць чи цілих ґруп). На Великій Україні, вигнане з хати, воно споважніло, дозріло. Безчинність правительства, конечність самопомочі та самооборони спонукали галицьку армію станути на власні ноги, зрозуміти свої завдання та приноровити до них цілу свою працю.

Я не забуду думок пок. Евшана (що їм він дав вислів і в своїй розвідці „Великі Роковини“), з яким я мав нагоду між иншим говорити і про освітну та загально-культурну працю галицької армії на Великій Україні.

„Ми“ — говорив він, „сповнили наше історичне завдання. Наша боротьба в Галичині та над Дніпром, наша культурна праця тут на Великій Україні, — безслідно пропасти не можуть. Нехай ми загинемо й всі, до ноги, ми будемо погноєм дла грядучого покоління, яке оцінить нашу працю й черпати буде з нашої муки собі свідомість, ідею, силу . . . .“

ooo

III.

Перемиря та договір з Денікіном.

Перемиря Галицької Армії з військами Денікіна це не подія, яка несподівано „впала з неба“, будучи тільки основаною чи на хвилевій самоволі армії чи на настроях її команди. Це одна з дальших, хоч і як болючих форм самопомочі армії, що позбавлена допомоги правительства Великої України, кинена на поталу всіх матеріяльних недостач, хоріб і нещасть, розбита фізично і морально, лежала в останніх судорогах . . .

Що до катастрофи прийти мусіло, про це, — я переконаний, — не сумнівався ні оден розсудний, зимно думаючий чоловік, який бував серед армії та не був за лінивий використати свого найпримітивнійшого Божого дару: очей та ушей. Як саме проявиться ця катастрофа — про це не багато роздумувано, тим більше, що ми за послідні часи привикли все й у всім надіятися на якесь чудо, що *безумовно* (до того степення ми віруючі!) прийде і витягне нас з біди.*)

*) Віра в чуда та безоглядна надія, що зробиться добре для нас і без нас (яка, признаю, іноді дійсно й не заводила),

Не можна теж говорити і про політичну орієнтацію армії в цей або той бік. Бо армія не мала не то що такої орієнтації — але навіть належної інформації про те, що діється в світі поза Винницею, Баром, Немировом чи Могилевом.

Одинокою орієнтацією Галицької Армії на Великій Україні була боротьба та змагання за ліпшу долю українського народу. І ця орієнтація остала твердо в армії і після перемиря з Денікіном, тимбільше, що це перемиря мало характер чисто військовий і ніяких зобовязань чи уступок політичної натури нікому не давало.

Денікінський уряд та командування знали про це дуже добре, що Галицької Армії не зможуть втягнути до ніякого вчинку, який був би противний її ідеольоґії: і тимбільше вони її шанували та цінили.

На святі VI. бриґади в Винниці, де були між иншими присутні анґлійський і американський військові представники, виголосив представник російської команди Новоросійської области, полковник ґен. шт. Коновалов, по українськи промову, в якій висказував свій подив та пошану для Галицької Армії за її патріотичний національний дух та її пожертвування: орхестрі велів

доходила до цего, що у своїм часі говорено про те, що нашим державним девізом (анальоґічно до австрійського „viribus unitis“) повинно бути: „Der dumme hat Glück“ . . .

грати український народний гимн, який і відповідно вшановано.

Я не хочу цею впрочім цілком маловажною подією сказати нічого більше, як тільки те, що російські міродайні чинники добре знали й розуміли, — так, як це знав і всякий мало-мальськи зорієнтований інтеліґент чи стрілець, що Галицька Армія не дасть своєї душі нікому, як тільки свому українському народови.

Російська публична опінія (преса) теж не могла знайти в факті перемиря ніякого гачка, за який — би могла вчепитися для витягнення яких небудь політичних консеквенцій. Не забуду статті В. Шульгина в „Кієвлянині“ (числа та дати не памятаю, — було це в кілька тижнів після заключення перемиря). В тій статті цей відомий політичний туз каже між иншим таке:

„Фактом є заключення перемиря Галицької Армії з Добр. Армією. Не знати тільки, які причини спонукали до цего галицьку армію. Або вона дійсно хоче зірвати з ґерманською інтриґою і йти від тепер по „володимирськім путі“ — тоді ми цей її крок можемо тільки поздоровити й запевнити, що вона знайде у нас щире, братнє серце та велике попертя в справі її родимого краю. . .

„Або вона, приперта з усіх сторін невзгодами, нещастями, пошестю, хоче до нас притулитися і на кошт нашої відомої широкої русскої натури продовжувати

свою „сепаратистичну“ роботу. У цім випадку знайде вона в нас велике розчарування . . .“

В два тижні після цеї статті (при кінци грудня 1919) читав я в Одесі статтю політика такоїж самої марки (не знаю, чи Шульгина чи Савенка) в „Єдиной Россіи“, який проголошує формально „дезінтересма“ Росії до справ Східної Галичини та твердить, що Росія, пхаючи палець в східну Галичину, бере собі в формі українського руху („гніздо ос“) клопіт на й так нездорову голову. . .

Значить, вже в однім місяци після заключення перемиря перестали пробувати тягнути політичні консеквенції з того перемиря навіть ті, що були далеко від Галицької Армії та що їх одиноким фахом є політичне куплерство: доказ, що і само перемиря і постава Галицької Армії після його заключення не давали розгону ніяким рос. політичним комбінаціям.

Як що „наших за границею“, пр. у Відні, Берліні і т. д. це перемиря поставило в тупик та в дуже неясне, прикре положення, то причина цего лежить в тім, що вони мало поінформовані про дійсний стан річей, повірили в вісти про „зраду“, які перед усіми другими вістями облетіли світ. Усякому посторонньому громадянинови (при чашці „мокки“) мусіла отся справа представлятися менш-більше так: Армія здорова, сита, одягнена (бракувало їй ще хиба лиш трохи „птичого

молока“) одного дня подякувала за службу свойому правительству і перейшла до Денікіна, підписавши цирограф на зречення всіх своїх народних аспірацій. Зрадивши в цей спосіб придніпрянський уряд (який, до статті сказавши, „зужив себе“ цілого для великих заходів для цеї галицької армії) та зрадивши українську справу взагалі, — вона ще до того поставила у критичне положення й придніпрянську армію, яка мимо своєї незвичайної боєздатности та запалу з огляду на це мусіла теж зліквідуватися. У ч. 3. (т. 1) тижневика „Воля“ за січень 1920 („Огляд подій“ ст. 128) дочитався я до ось якого цікавого виводу доморослого військового критика:

„Ця зрада поставила військо й уряд УНР. в невимовно тяжке становище. З одного боку переповненість (!) Камянця викликала широке розповсюдження епідемій (до 10%), котрі перекинулися і на армію (до 50%) і таким чином в великій мірі утруднювали боротьбу з ворогом. . .

„З другого боку відкриття війську Денікіна вільної дороги на Камянець поставило під загрозу і саме істнування уряду УНР“. . .

Значить: наслідком „зради“ було розповсюдження пошестей з причини переповнення Камянця і загроза істнуванню уряду УНР.

Цеї „льоґіки“ військового критика не беруся навіть

оспорювати, бо свідчить вона про те, що (у найліпшому разі!) поза Камянець далеко не бував цей Богом забутий критик. . .

Вкінці я готов навіть в дечім з ним згодитися, а саме, що Камянець — саме Камянець н. П. був джерелом тої найстрашніййшої епідемії, з якої вийшли всі инші нужди то язви, — тої чуми, що здесяткувала та кинула в обійми Денікіна колись сильну та здорову Галицьку Армію. . .

„Переповненість“ Камянця безумовно грала теж свою ролю. Деякі круги „всеціло“ пхалися „до корита“ — а між народом та між військом не було нікого або дуже небагато.

Щож до „загрози істнуванню уряду УНР.“ — то я певен, що за тим урядом та щей враз з „критиком“ не булаб плакала Україна. . .

Придніпрянська Армія стояла з кінцем жовтня чи в початках падолиста, завдяки дбайливости свого правительства та внутрішнього свойого уладу що до своєї боєздатности на рівній степені зі знищеною Галицькою Армією. Ріжниця лежала тільки, що так чемно скажу, в числах. Зрештою: перемиря з армією Денікіна заключила Галицька Армія в дійсности щойно тоді, як придніпрянське правительство та Гол. Отаман дали на ведення переговорів свою прінціпіальну згоду, — значить тоді, як стало безсумнівно ясним що ні галицька ні

придніпрямська армія*) вдержатися не в силі. Пощож отже бавитися в софістерії?

Перемиря названо коротко „зрадою“. Та є в цім перемирю два етапи; перший: переговори ґен. Тарнавського („чорна зрада“), другий: переговори ґен. Микитка („конечність ратувати, що дасться“). — Оба етапи разом відбувалися в протязі вісьмох днів. Справді величавий примір послідовности ......

Поминувши те „распни!“, що ним розкричалися усякі духи в надії, що все кинеться на „зрадників“ та розірве їх на кусні, — а може і в припущенню, що сповняють тим велике народне діло і „реально“ ратують положення, було ще і багато таких, що покликали будучого історика за судію. Нехай і так. Та попри ґен. Тарнавського і „товаришів“ буде на лаві оскаржених у цім випадку засідати вже і багато — багато инших панів з портфелями і без портфелів, з булавами і без булав. Справді цікаво, як між иншим назве історія „безінтересовність“ придніпрянського правительства до справи рідної землі тих тисячів молодих людей, що в імя великої ідеї лягли в могили по всіх кутках широкої Великої України. А як назве вона легкодушне загуб-

---

*) Це цілком ясно заявив кмдт. прндипр. армії от. Сальський на нараді в Жмеринці — так, що попросту дивуватися приходиться його виводам про „зраду“ в ч. 8 тижн. „Воля“ (ст. 349).

лення стотисячної армії, що в долі цілого народу мусілаб мати рішаюче значіння? Я не радивби тим панам накликувати суду історії. Може вийти таке, як і підчас першого процесу у Винниці. Там „зрадників“ увільнили, а тих, що накликали суд — осудили.

Як що Галицька Армія (Нач. Кмда Г. А.) дійсно малаб була замір „зрадити“, — то часу на це було досить, хочби почавши лише від київської катастрофи. Ужеж перед здобуттям Києва мала армія директиву Штабу Гол. Отамана оминати сутички з денікінською армією та ждати інструкцій. Після здобуття Києва денікінськими військами та відступі наших військ до Козятина вислало самож Придніпрянське Правительство у вересні 1919 ґен. Павленка з місією до Києва в ціли переговорів. Переговори розбилися — що правда — о політичні питання. Положення Галицької Армії у вересні й жовтні було незвичайно тяжке, — мимо цего тягнулося справу дальше та натягалося струну до найвисшої степені. Армії ще подалося пару качок про визнання самостійности України (у нас особливо припята інекція), уладжено „тиждень козака“, що приніс сорок пар черевиків, кілька сот пар білля та грошей, — або хто його зна — скільки, — а замість того, щоб в час постаратися про рішаюче вияснення та втаємничити в нього провід армії, — роблено ще в останній мент надію на приїзд якоїсь великої, справедливої для української

справи, незвичайно симпатичної антантської місії.... Віру в державну мудрість міродатних чинників та надію на зрозуміння ваги Галицької Армії, як і на доцільну поміч для неї — втратила Начальна Команда Г. А. вже давно перед спробами заключення якого небудь перемиря. З цею отже хвилею були вже й всі дані т. зв. „зради“, як що тільки хто небудь про неї бувби думав.

Та це все теоретичні річи, про які дальше і не хочу розводитися. Кориснійшим буде представлення подій, які попередили переговори та вкінці й опис переговорів.

В першій части отсих моїх споминів представив я коротко положення Галицької Армії під оглядом матеріяльного заосмотрення та санітарних відносин.

В другій половині жовтня 1919, отже в часі, коли зродилася у Начальної Команди Г. А. думка навязати зносини з денікінською армією в цїли завішення зброї, — більша часть Галицької Армії (около 30 тисяч) обнята була пошестю та конала по „лічницях“, друга часть (поверх 20 тисяч — тут уже вчислений і фронт і етап як корпусів так армії!) представляла з себе незначну скількість перебувших тяжку хоробу обезсилених виздоровців та решту покищо ще здорових кандидатів на пошесть. Помочі ні заради ні звідки надіятися не було можна. І всі вже це знали.

Положення військове було в часі, про який бесіда, критичне. Північний фронт цілковито відкритий. Польська армія посувалася в напрямку на Житомір-Бердичів. Галицька Армія держала фронт від Козятина до лінії на південь від Брацлава: на правому крилі була Придніпрянська Армія. В половині жовтня після проведеного переґруповання перейшла ціла армія в наступ на денікінський фронт. Наступ спершу розвивався корисно, — і Галицька і Придніпрянська Армія узискали деякі місцеві успіхи. Та в дійсности армія вже не була боєздатною. До наступу при сильнім попертю артилерії та скорострілів йшла ще яко тако, за те при найменшім напорі ворога не могла вже майже цілком оказати потрібної стійкости.

Денікінський військовий провід скріпив резервами свій фронт і натиснув головно на Придніпрянську Армію, — вона й почала відступати. На Галицьку Армію впало завдання наступом (головно на своїм правім крилі) відтяжити Придніпрянську Армію та цим евентуально спинити наступ денікінських військ проти неї. Для успішного проведення наступу треба було, це розуміє всякий, скупчити на правому крилі відповідну ударну ґрупу. Такий був і наказ Штабу Гол. Отамана.

Почалося отже перекидання частин з лівого крила Галицької Армії на праве. Як що хто представляв собі, що таке переґруповання війська могло відбуватися

по скорости колишніх европейських пересувань — то дуже помилявся та доказував хиба цим, що він видів тільки карту й зелений стіл перед собою, або знав тільки про те, що між Камянцем і Проскуровом їдуть поїзди. Таж транспорти, що по обчисленням команди потребували на переїзд вісім годин, їхали три дні ... То не було дерева, то не було паровозів, то не було ваґонів, — або була ще чистісінька саботаж ріжних залізничих урядників, що після перемиря з Денікіном поступили та зараз уже і були приняті денікінським урядом на службу. З цим не хочуть числитися всі ті, що пишуть та говорять, немовби Нач. Команда Г. А. та Галицька Армія в послідних часах не хотіла сповнювати наказів з гори.

А чомуж тоді, як Нач. Команда Г. А. та залізнодорожна управа поставила ясне та рішуче жадання передати в руки Галицької Армії управу всіх залізниць на теріторії цеї армії, — це жадання принято тільки як один з дальших доказів „ненаситности“ галицької „солдатески“, що хотілаб усе взяти в свої руки!?

Або війна або мир. Коли війна, то чиж можна робити залежною долю війська чи його операцій від доброго настрою цивільного урядовця, який, як практика показала у сотках випадків, — не завсігди мусів і співчувати акціям держави, якої хліб хвилево їв! Та бо то так: хотіли мати й армію (не дбаючи про неї), якаб

їх боронила та на кождий зазив була на все готова, — а одночасно і обмерзіння і страх їх брали перед „мілітаризмом“ . . .

Що відноситься виключно до положення залізниць на Вел. Україні, скажім в жовтні, — або ще ліпше, у тому часі, коли залізниця мала якраз відограти рішаючу ролю, — мігби більше чим я оповісти галицький сотн. Буцманюк, тоді начальник залізнодорожної управи, або сотн. Сакс, залізничий референт Нач. Команди Г. А. Або скажім — і корпус Січових Стрільців (СС.), який у найкритичнійшій хвилі зі Старо-Констатинова їхав та їхав на Жмеринку рятувати положення . . .

Припізнений наступ Галицької Армії на правім крилі приніс знова успіхи чисто льокальні (пр. здобуття Брацлава та ряду сіл на південь від Буга, які протягом двох—трьох днів знова опущено); загального положення він не поліпшив.

З огляду на це оставало ще одно, а саме: відступ. Дальше держання фронту в тодішній лінії галицьких військ було неможливе ізза обхоплення його з півдня та акції ворога в районі на південь від Козятина, з якого стягнено майже всі галицькі бриґади на праве крило.

Начальна Команда Г. А. була вже з половини жовтня приготована на евентуальність відступу. Новим постоєм Начальної Команди Г. А. мав бути Бар, де приготовано для штабу та його відділів приміщення.

Почато евакуацію Винниці з вишколів в район Бар—Котюжани—Н. Ушиця, — при чім відправлювано їх ізза недостачі перевозових середників пішки (здорово в жовтні на босі ноги!), інтендантських установ (харч. склади, інтендантури, кравецькі, швецькі майстерні і т. п.), технічних складів та майстерень, відділу летунського (до Могилева) та самохідного і т. д. Одночасно переводили й евакуацію приддніпрянських частин та установ, які під цю пору були в Винниці й околиці. — Я випрацьовував плян цеї евакуації та стояв в тісних зносинах з залізподорожним референтом Н. К. Г. А. Справа була не легка хочби тому, що треба було перевести відгрузку всіх установ та частин, що лежали на схід від лінії Винниця—Літин в дуже малу область, а саме між лінії: на захід від Жмеринки й на схід від Камянця Под. та Проскурова. На захід від лінії Ярмолинці—Дунаївці в ніякім випадку еваку вати не було можливости ізза постави польської армії над Збручем, яка стояла тоді в переговорах з Денікіном. При цім усім належить взяти під увагу, що якраз ця область, у яку малося направити відгрузку прифронтового району, була вже забита усякими етапними установами та тисячами хорих. Зноваж ізза недостачі місця по місточках тай ізза непрохідних доріг по селах (наддніпрянські яри!) спинювалися такі залізничі транспорти на стаціях й оставали там нерозвантажені, чим займали сотки ваґонів,

потрібних для дальшої успішної відгрузки. Я вже скоро переконався, що відгрузка по пляну не є до переведення.

Попри військові одиниці голосилися до евакуації також десятки усяких військових та цивільних придніпрянських установ, про які я перший раз в життю чув (я тоді дійсно почав набирати респекту перед цим численним розмноженням державного апарату). Усякий просив бодай одного ваґончика — „на акти"... А були тоді й такі, що нібито приходили узискати можність відїзду — а діставши її, сиділи спокійно дальше і так досиділись... Денікіна. Спершу я дивувався, робив закиди і т. п. Та скоро вже зрозумів, що це тільки конечний офіціяльний крок для евентуального криття себе перед усіма можливостями будучности.

Вислід двотижневої евакуації був прямо мінімальний. Вийшли тільки відділи, що могли йти пішки та поза ними ще кілька придніпрянських частин, два інтендантські склади, летунська та самоходова сотня. Все ломилося на недостачі дров, смарів, паровозів, вільних ваґонів. На двірці в Виниці цілими днями стояли нагружені військові транспорти без надії на виїзд. Частина Штабу Нач. Команди (Матеріяльний штаб) два рази грузилася в ваґони і два рази розгружувалася. Стації Жмеринка, Бар, Котюжани, Деражня і т. д. забиті були нагруженими ваґонами, на яких прочищення треба було кілька днів і паровозів...

Замішання доходило до неможливости.

Про вивезення хорих не могло бути навіть і думки; тому, що вивозити не було куди: всеж було хорими переповнене, — не було і на чім вивозити. Пробувати вивозити таких хорих в товарних ваґонах, значило би їх прямо живцем хоронити.

Мені доводилося чути закиди, немовби Нач. Команда Г. А. справи відґрузки прифронтової полоси в половині жовтня 1919 не брала взагалі „поважно“, а вела її тільки так, про „людське око“. Це малоб бути одним з доказів вини Начальної Команди Г. А. в безвихіднім положенню, в якім опинилася армія в кінцем жовтня, — та тим самим одним з чинників, що вплинув на потребу заключування перемиря. Що до цего, то замітити хиба можу, що критичне положення армії не могло бути перебігом евакуації вже ні поліпшеним ні погіршеним: на него впливали і вплинули далеко тревалійші та поважнійші причини. Як що Начальна Команда Г. А. малаб була дійсно під цю пору намір покінчити акцію переговорами з Денікіном, то не потребувала „про людське око“ переводити і тої евакуації, яку їй вдалося перевести, — а в кождім случаю не булаб відсилала в тил особливо інтендатських складів та летунського й самохідного майна.

Усякі підозріння дійшли в часі після перемиря дійсно до дрібних тонкостей: я ані не думаю, ані не є

покликаний, ані не маю права видавати тодішній Начальній Команді Г. А. ніякого „свідоцтва моральности“. Та всеж таки оглядаючи справу з точки тодішного справжнього стану залізниць і перевозових відносин (що відбивалося кождого дня кілька разів на моїх нервах), мушу зазначити, що евакуацію переводжено з використанням усіх середників, які тільки в даний мент могли стояти до розпорядимости. Що таких середників було не багато, — то це й причина, що евакуація не могла бути переведена згідно з пляном — ні що до часу ні що до розміру.

Представивши здебільшого тло, на якім мала відбутися мнима „зрада“ Галичан, представлю ще всі періпетії цеї „зради“, які я сам бачив і переживав.

Перед 20. жовтня 1919 подала Нач. Команда Г. А. ще раз (чи не десятий!) докладний звіт про катастрофальне положення армії та просила телеґрафічно Диктатуру прислати до Постою Н. К. пп. Дра Назарука і Дра Давидяка в цїли вислання їх до команди денікінських військ для навязання переговорів що до евентуального завішення зброї. З Диктатури наспіла телеґрама (яку я читав власними очима, рівнож як і телеґраму Нач. Команди Г. А.), що нема причини до навязування яких небудь переговорів та що пп. Дра Назарука та Дра Давидяка не висилається і не вишлеться. На другу ще більше рішучу телеґраму

Начальної Команди прийша з Диктатури відповідь, що всякі переговори рішучо забороняється.

Нач. Команда опинилася в страшнім моральнім положенню. З одної сторони відкривався відступ армії з полишенням усіх хорих, всього матеріялу та всіх засобів, без гроша в касах*), з замученою, босою та хоруючою мужвою. . . „Піший“ відступ на захід, скажім в район Проскурова—Старо-Константинова, між фронти армії польської та більшевицької, — скажім в район Камянця—Проскурова, між Дністер і польський фронт. Ну, а що дальше?

Рішучо антипольський настрій серед переважаючої частини галицького стрілецтва та старшин бувби при відступі на захід уже по кількох верстах безсумнівно довів до кінцевого розпаду армії. Придніпрянська Армія перебула таке потім в грудні 1919; армія розпалася на чотири ґрупи, польську (корпус С. С. — finale Ланцут), більшевицьку (от. Данченко), українську (ґен. Омелянович-Павленко) і ту, що пішла домів тай остала там під час заняття території денікінськими військами. Значить — у такому разі припалиб і хорі і матеріял денікінцям, — армія розбиласьби була на кусні. З другого боку від-

*) Старшини та стрільці численних відділів вже два до три місяці не брали поборів! В деяких відділах зреклися галицькі старшини своїх поборів на це, щоб можна виплатити льон стрільцям.

кривалася можливість через вручне узискання завішення зброї чи перемиря заховати і цілість армії та її майно (запевнити їй матеріяльну підмогу світа), узискати міжнародню допомогу для тисячів і тисячів хорих, що гинули по долівках лічниць.

Згори наказали відступати, але твердили, що й тепер ще всякі переговори передвчасні та заборонені. Це мусіло після всіх практик як відносно матеріяльної обезпеки армії, так військового (наступ на Київ) чи вкінци і політичного проводу (боротьба в Камянци, дезінтересма) спонукати Нач. Команду призадуматися поважно над тим, до чого доведе вкінці дальше „фушерування" з дня на день. Як до цеї пори так і тоді не просвітлював з Камянця ніякий плян ні витична ціль, — а тільки невідповідальний за наслідки ділетантизм, який вже і так звів армію на ніщо.*)

---

* Чи була ще яка змога або вигляд бодай на частинне вратування армії та чи був тоді взагалі який плян у придніпр. правительства, цего Н. К. не могла знати. Ніхто не давав Нач. Вождови яких би не було даних. Як що такі були, хочби і не знати які таємні, — то можна бути певним, що ґен. Тарнавський таємниці бувби додержав і можеб армія ще найбільше чотири-пять днів була „перефушерувала".

Я лиш тому про це згадую, бо то говориться ріжне, — що буцімто придн. правительство мало позитивні дані на те, що більшевики за кілька днів почнуть енерґійний наступ проти Денікіна і т. п. смалені дуби.

Начальний Вожд ґен. Тарнавський та Начальник штабу Г. А. полк. Шаманек переживали тоді безсумнівно найтяжші хвилі. Почуття відповідальности перед останками знищеної армії, вся тяжість положення, пізнання заводу всіх сподівань, безпомічність, а разом з тим і критична, не дозволююча довго застановлюватись, атмосфера — пхнули вкінці Начальний Провід на перший крок навязання зносин з командою Денікінської Армії.

Та всеж таки не можу тут промовчати двох ошибок тодішньої Нач. Команди. Одна лежить в тім, що Начальна Команда, рішаючися на навязання переговорів, не висондувала вперід як найдокладнійше думок цілої армії. Не треба було на це скликувати „Чорної ради“, з якої певно ніколи не булаб прийшла до ясної оцінки настроїв, а якою спричинилаб була хиба тільки несмак, розполітикування та деморалізацію. Але могла вона в подібний спосіб, як це зробила в численних командах і відділах, зробити у всіх, а принайменше у найголовнійших. Це ошибка чисто технічна, формальна, — та ошибкою називаю це тому, що після першої части переговорів почали в одного з корпусів сипатися закиди, що Начальна Команда не поділилася з ним своїми намірами. І багато з тих, котрі про себе признавали Начальній Команді рацію, що навязала переговори, ізза подражнення своєї горожанської чи військової амбіції робились покривдженими і опозиціонерами.

Друга ошибка це вже загальна: вона виступає вже і в нашім приватнім — товариськім життю, щож доперва в життю політичнім — суспільнім! Вона ціхувала наше політичне життя в західній і східній области; свого апоґея досягнула безумовно в Камянци.

Вона надавала тон взаїмним відношенням наших правительств та наших військ. Ті, що нею послугувалися, думали про себе, що вони незвичайно зручні люде та абсолютні дипльоматичні таланти — затеж ті, що стоячи з боку, все виділи та здорово судили, мусіли думати: „Далеко цим, панове, не заїдете!“ При будові молодої держави це червяк, що точить здорове дерево та нищить основи.

Нещирість.

Як научні приміри нещирости у великім розмірі приведу кілька типів, що під час мого пробування на Великій Україні найбільше мені кинулися в очі: Урядовець для осібних доручень, який „рано-ранісько“ від одинайцятої години перед полуднем (тодіж зачинається там день) облазить з течкою під пахою придніпрянські та галицькі уряди й інтриґує між ними. Полковник придніпрянської армії (бувшої австрійської служби десятник чи російської служби прапорщик) переконує галицького сотника, що одинокою причиною загибелі української армії це її „дуалізм“. „Міністер“ ломиться в двоє уклонами перед Галицьким Диктатором, з кишені

йому вистає „Боротьба“, якої передовицю, скидуючу грязною лайкою цегож Диктатора, сам писав. Придніпрянський Уряд, який при кождій нагоді формально (отже знов нещиро) зазначує безумовну потребу співпраці обох українських урядів, підписує „безінтересовність“ до країни, яку заступає Галицький Уряд, без його відома .... І т. д. і т. д.

Це типи для науки. А скільки пересунулось попри очі типів з обох областей, яких не запамятати! Прийти Українцеви в українське товариство, як дальше так піде, буде мукою. „Я вам раджу, з тим чоловіком не будьте надто отверті ...“. „Я вас остерігаю перед тим паном“ ... „Я звертаю вашу увагу, що ця людина“ ... і так дальше. Хиба справді бери та плач.

Ошибка Нач. Команди не є в таких загальних условинах явищем незвичайним, — але менче або більше нормальним і оправданим, випливаючим з тодішного загального настрою. Та на ній виріс головно пізнійший неоправданий закид „зради“. Полягала ця ошибка виключно на тім, що Начальна Команда не поставила справи переговорів на як найбільше рішучу і навіть для т. зв. мієродатних чинників ясну й очевидну плятформу. Була на це пора ще перед висилкою першої „інформаційної“ місії, була пора і після її повороту та перед початком яких небудь вже зобовязуючих переговорів. Спинювала від цего Нач. Команду без сумніву непевність наслідків

як для Галицької Армії так і для себе. Та наслідки прийшли і так. Не слід одначе з цих, зазначених мною чисто технічних ошибок винести ні найменчий особистий закид ні відносно Нач. Вожда ні Начальника штабу. Руководилися вони виключно добром армії та серед цего змагання не добачували майбутнього тяжкого положення Начальної Команди.

Події, мої переживання та враження з часу між 25. днем жовтня і 9. листопада 1919 подаю за моїм дневником.

25. жовтня. Нині рано о год. 9. покликали мене ґен. Тарнавський та полковник Шаманек і дали наказ їхати з отаманом Лисняком та ще одним старшиною, якого призначить команда II. корпусу, до Команди денікінських військ, що стоять перед фронтом II. корпусу, — з тим, що всіми дальшими інструкціями поділиться з нами отаман Лисняк, який їх особисто одержав. Я не мав навіть часу захопити з дому найпотрібнійших річей, а що найважнійше, вистарати де якого кожуха, — потяг відходив уже перед десятою. На двірци стрінув я отамана Лисняка, якого до нині не знав. Їхали ми вузькою залізницею у зимнім ваґоні та в додатку зі слідами соломи. Мабуть ними возили хорих на тиф. На цілий ваґон було нас двох. От. Лисняк сказав мені таке: їдемо з доручення Начальної Команди до команди денікінського корпусу, а може і вище,

— заложити письменний протест Начальної Команди проти знущання над нашими полоненими в околиці Гайсина, дальше, щоб узискати евентуальну виміну наших занятих в Київі полонених за тих денікінських старшин та жовнірів, що є у нас. Це часть офіціяльна. Часть устна та неофіціяльна: спитати денікінську вищу команду, на яких умовах згідна вона булаб заключити евентуально завішення зброї з цілою, отже галицькою і придніпрянською армією на фронті. Письменний протест та предложення виміни полонених, підписані ґен. Тарнавським, як рівнож повновласть „для ведення переговорів в справі виміни полонених“ мав отаман Лисняк з собою.

Їзда тревала вічність. Стара історія: на стаціях станемо, — стоїмо годинами. Нема дров; паровіз поїхав до якоїсь цукроварні по дрова. Приїхав паровіз — нема пари ..... І знов стоїмо .....

А на стаціях? Куди не подивитися, все хорі, пожовклі, виснажені, згорячковані. А серед них селяне, баби, що вертають з міста домів. Якась молодиця дала хорому стрільцеви кілька яблок. Я не міг дивитися, як він їх їв. Він їх майже цілими проковтував.

В Вороновицях простояли ми півтора години, — до Немирова заїхали на пяту вечір. На стації великий рух: привезли хорих з фронту. Лічниця (властиво пересилочний пункт) в залізничім бараку. Тут ми і від-

шукали полк. Вольфа, Німця (популярно „Вовченка"), команданта II. Корпусу. З питомою йому запопадливістю ходив між хорими, говорив з ними, видавав управі лічниці зарядження. Хорих около пятьсот, — завтра будуть їх перевозити до Винниці.

До Команди Корпусу (в місті) заїхали ми на короткий час, взяли звідси сотн. Гриця Куріцу (призначений корпусом на члена делеґації) і вечером виїхали з Немирова до Постою 4. Галицької Бриґади до Остолопова. Настрій в корпусі поважний, пригноблений послідною невдалою офензивою та немилосерною кампанією вошей. Праця йде по старому, отаман Льонер (нач. штабу), Німець, багато працює; зденервований, похудів.

В Остолопові отаман Богуслав Шашкевич (командант 4. бриґади), його жінка — хорунжий Галицької Армії та весь штаб приняли нас дуже щиро.

Був тут теж і отаман Шепарович (командант артилерійської ґрупи) і деякі старшини з „окопів". Завязалася дискусія політичного характеру (неминуче при стрічі хочби лиш не цілих двох Українців) — а з неї вийшло, що вони числять на те, що перемиря, як конечна „передишка", буде заключене. Кажуть, що при такім ході річей, як до тепер (приріст хорих, малий стан здорових, непогода та зимно, недостача обуви та зимового одягу) дихання фронту обчислене на дні. З Команди ґрупи (і з корпусу та Н. К.) ідуть безустан-

ні накази до наступів. А кожний наступ кінчиться фіяском та загубою людей. Стан бриґади вже й так 130 штиків.

Отаман Лисняк зголосив телефонічно Начальній Команді, що ми в бриґаді; завтра переходимо фронт.

26. жовтня. Вислали старшину з полку сотн. Ґаздейка до ворожої команди полку заповісти наш приїзд та взяти дозвіл на перехід через фронт.

27. жовтня. Висланий старшина ще не вернув. Ми поїхали до Слобідки Райгородської (Команда полку), щоб там на него підіждати та евентуально безпосередно після його повороту перейти фронт.

Та не діждалися. За те були в першій лінії та виділи її життя-буття. У властивій лінії на віддалі около пятьдесять кроків оден від другого стрілець, що лежить в плиткім, наскорі вигребанім рівчику. Під ним трохи соломи чи фасолянки. Земля вохка, зимна, а той чоловік у вітром підшитім плащі, без коца чи „палатки“, якуб міг простелити під себе. Галицькі хлопці держаться, — декотрий ще й підспівує . . . та чи довго ще? Решта людей полку в хатах по селі — вони властиво і лінія і резерва. . . На ніч іде цілий полк в лінію — і так день за днем. Запасних частин нема, — нема отже ні зміни, ні відпочинку. Днем наступи — а в ночі в лінії . . . !

Пізнав пані сотн. Ґаздейка, команданта полку

і деяких його старшин. Ґаздейка (це Лемко) я прямо подивляю. Стільки у нім живучости, стільки енерґії та посвяти. Цей чоловік мабуть з заліза. Днем або веде свій полк до наступу, — або трохи спить (залежить від того, чи день є боєвий чи спокійний), в ночі ходить по першій лінії. Жартує з хлопцями, співає. Коло 12. год. в ночі прийшов нині сам до Команди бриґади по диспозицію на завтра. Пожартував, посміявся — і назад в лінію.

Нач. Команда питає телефонічно через корпус бриґаду, чи ми вже перейшли фронт. От. Лисняк пояснив положення. Начальна Команда напирає використати безумовно першу нагоду і сповнити завдання.

З другої сторони якраз на завтра наказаний наступ 4. та 3. бриґади (а в звязку з ними і бриґад стоячих на південь) на ворожі становища біля Кропивної та Райгородка. . .

28. жовтня. От. Шашкевич з жінкою та штабом виїхав на фронт о 5. год. рано. Ми поїхали около год. осьмої знова до Слобідки Райгородської в надії діждатися вже нині висланого старшини і не дивлячися на наступ, так якось „пomeжи кулі“ перейти фронт. Парляментар вернув дійсно около 10. години. Був в Нижній Кропивній в команді 75. денікінського полку й передав своє доручення. — Сказали йому, що полкова команда віднесеться щойно до команди корпусу

згл. армії з запитом, чи та в якому місци пропустити делеґацію. Щож до нього, то може він ждати відповіді в команді полку. Обходилися з ним ввічливо та по товариськи, гостили, чим мали. Не діждавшися і нині ранком відповіді від головного денікінського штабу, вернув він назад, причім комендант полку запевнив його, що як тільки відповідь наспіє, — то він своїм офіциром повідомить про неї команду галицького полку в Слобідці Райгородській.

Тільки що повернув наш парляментар -- начався наступ. Ми виділи його як найдокладнійше з горбків на захід від Слобідки.

Галицька рідонька розстрільна (без резерв) перейшла під незначним огнем ворожої артилерії Райгородок (у якому була тільки ворожа стежа, що відступила на свої лінії), перейшла ріку Бог і посувалася на горби на південь від Райгородка. Ворожа лінія була якраз на цих горбах. Тут почали ворожі пушки та скоростріли живійше працювати: галицька розстрільна прилягла і скоками почала йти вперед.

Галицькі пушки з ґрупи От. Шепаровича, по старій своїй звичці, отверто виїхали на поле по цю сторону р. Бога та почали грати. . .

Тріскотня, експльозії, метушня . . . Ворожий ґранат експльодував біля одної нашої пушки. Щось впало, — коні, що стояли в заді сфиркали і розскочилися . . .

Нічого не сталося. Гармату в одну мить впрягли і переїхали на кількадесять кроків в бік. Знова випрягли коней, — біля пушки заметушилося двох людей . . . і перший вистріл з нового місця. А там по тамтій стороні Бога під лісом біла хмарка. . . Признаюся, такої справности я не сподівався.

Хвилина тишини . . .

Немов міркують противники, що з собою почати. Немов кожний радить у себе раду, як та куди ліпше вдарити. Нові, якісь ніби голоснійші вистріли ворожої артилерії виривають мене з задуми. Тепер вже й частійші. Тріскотня скорострілів змагається. . . Зпід ліса, що напроти, встає російська розстрільна і йде-біжить вперід. За нею на тлі темного ліса зарисовується друга . . .

Розхохоталися наші пушки. Мов в долоні плещуть скоростріли . . .

Та, колиб сила! . . .

Ми відїхали враз з нашою артилерією, що займала нові становища в заді.

Вислід нинішнього наступу (втрати незначні, на бриґаду кільканайцять людей) сумний: ворог перейшов р. Бог, заняв знова Райгородок, усадовився в Слобідці Райгородській та на горбках, з яких ми рано дивилися на битву.

О 11. год. в ночі прийшов до бриґади Ґаздейко. Веселий, якби нічого й не було. Тільки трохи захрип. Весь день був на фронті — проводив свойому полкови до наступу. З його полку вибуло нині ранених та хорих 9 стрільців. Настрій в команді, розуміється, пригноблений, чи радше спокійно — зрезиґнований. Команда бриґади спакована — припаси та обоз відіслано в тил. Завтра покаже, чи команда бриґади остане в Остолопові.

29. жовтня. На фронті перестрілка. Час до часу говорить артилєрія. З південної сторони чути боєвий гамір. Денікінці не наступають.

Нач. Команда запитує знова, чи ми вже вийшли. От. Л. запевнив, що ми завтра рішучо перейдемо фронт, хочби навіть від денікінської Команди не прийшла ніяка відповідь.

Життя в бриґаді мені незвичайно подобалося. Поминувши те, що всі живуть як одна семя однаковими болями та однаковою втіхою, — у них якийсь незнаний мені спокій, — живуть немов без нервів.

30. жовтня. Мрачний, дощевитий день. Виїхали ми о год. 8. рано до постою команди полку сотн. Ґаздейка. Вона вже не в Слобідці Райгородській (там денікінці), а в хатині під лісом на південний захід від Остолопова. Виїхали ми з незломним наміром за всяку ціну перебратися через фронт. В 3. гал. бриґаді „позичили“ ми одного їздця з конем, в иншій бриґаді трубача з

трубкою. Зладили з половини простирала велику білу хоругов на тичці і пустилися доріжкою, що веде з Остолопова до фільварку Райгородок. На переді трубач і „хорунжий“ на конях, кільканайцять кроків за ними пішком делегація: от. Л. з ручною валізкою, сотн. Куріца з коцом на руці та я без нічого.

Поганий, дрібний, зимний дощ бив в лице. Доволі густа мрака не дозволювала видіти багато перед собою. Трубач всю дорогу, від команди полку аж до критичного місця трубів, розуміється, не що инше як австрійський Generalmarsch. Ми переступили нашу лінію . . .

„Лінія“ . . . .

По обох боках дороги рівчики, нині вже розмоклі зимною водою. А в них скоростріл і його обслуга та ще кілька галицьких стрільців, скулених в двоє, перемерзлих, мокрих.

Денеде на право або ліво „пікне“ піхотний вистріл.

Ось ми вже й увійшли добрий кусень простору між фронтами: оставало ще яких стопятьдесять кроків. Втім звісний жовнірському ухови свист над самою головою. Ба і другий і десятий. Наш трубач з конем скрутився, заслонився рукою — і враз з „хорунжим“ почвалали назад в напрямі нашої лінії . . .

Нас взяли на ціль. Чуючи вже густе „пік“ та „пак“ при самих ухах, було мені не до сміху. Та я мусів

розсміятися. На розмоклій оранині лежала в розстрільній делеґація. Довгий от. Лисняк, що ужив своєї ручної торбини як захисту, сотн. Куріца, що кладучися на землю, не забув простелити під себе свій коц, і я, обмазаний глиною від ніг до голови . . .

Сяк-так ми поодиноко, але ціло вицофалися з цего інтересного положення між фронтами. Я заступав думку сейчасового повороту не лише до бриґади, але до самої Винниці. Та от. Л. переконав нас, що ми повинні нині ще раз спробувати. Порадилися ми з сотн. Ґаздейком і порішили „спробувати“ над Богом проти села Маріянівки.

В дощі перейшли ми ще пять верстов і повторили „парляментарну офензиву“. Сим разом уже без коней, лише з пішим трубачем та „хорунжим“. Тут для відміни зустріли нас уже скорострілами. Якимсь чудом знова нічого нікому з нас не сталося. І ми перемоклі, дзвонючи зубами, около 5. год. вечером — вернули в Остолопів.

Не можемо ніяк знайти вияснення, чому на нас стріляли мимо сиґналів та білої хоругви.*) Невжеж там

*) Виснилося це підчас нашого побуту в команді денік. 75. полку дня 31. X. 1919. Наше наближення, хоть з білою хоругвою, уважано за підступ, — а нас за стежу. Підозріння підступу основувалося на тім, що сейчас по виїзді нашого парляментаря (дня 28. X.) з команди полку в Кропивній, наша артилерія під-

які Калмуки, що не знають міжнародцього значіння цих знаків?

31. жовтня. У Винниці відбулась, кажуть, передвчера „державна нарада“ при участи Диктатора, гол. Отамана, ґен. Тарнавського, от. Сальського, полк. Шаманека. Радили над положенням — як звичайно так і тепер-без результату. Weiterpfuschen.

Ми переїхали на другий відтинок фронту (полк сотн. Баковича, 3. бриґада — Мельниківці) і вислали звідси нового парляментаря до денікінської команди. Перед хвилею (6. год. веч.) вернув з відповідю, що денікінська команда готова після дозволу з Одеси делеґацію приймити, — та що нині ще ми повинні перейти лінію на фронті фільварку Затише.

11. год. в ночі. Уловив я свобідну хвилю, щоб записати мої враження. Ми вже в команді денікінського 75. полку в Нижній Кропивній. Приїхали фірою, що привезла нас сюди з самих Мельниковець. Віз нас мельниківський дядько, здоровенний молодчина. „Щось то“, каже, „буде, я уже виджу, що ви аж сюди заїхали. Та най буде аби як, лиш би спокій“. Падькався дуже

час наступу 4. бриґади обстрілювала дім, у якому приміщувалася команда їх полку. Отже і парляментаря підозрівано о це, що він тільки розвідчик. Розуміється, наша артилерія знала про постій команди їх полку не від парляментаря, а з цілком иншого джерела.

над нашими стрільцями: має у своїй хаті одного хорого на поворотний тиф.

Темним вечером приїхали ми до фільварку Затише — тут останя галицька стежа. Задержало нас двох стрільців і питають за паперами. Один Придніпрянець — другий мій краян зпід Коломиї. Пообертали папері і пустили.

І довга, довга дорога корчами, лісом, полянками. На другім краю ліса (під Вижною Кропивною) ізза рівчака вискакують дві тіни. Один кличе по нашому (мабуть в перший мент видів тільки дядька): „Стій, хто їде?“ „А ви хто?“ „Ми з 75. полка, — ізвольте ваші бумагі“... Я остовпів. Вот тобі і на! Знова Українець та цей уже в серце стріляє своєму братови зпід Винниці, чи з Коломиї.

„Так“, каже, „ми з Катеринославщини, нас там мобілізували. Наших тут є багацько“...

Підійшов командант стежі, офіцир, — не час на балачку. Оден штик сів рядом з дядьком і поїхали ми в Вижну Кропивну. Я до нікого не говорив ні слова. Щось таке дуже болюче, таке соромне, гидке овило душу.

Приїхали ми до Команди баталіону до Вж. Кропивної. Повна хата старшин. Типи, як ті, що їх знаю з часів австрійської війни, "русскіе" з усіх країв Росії Є й Поляки, є й наші... „енки“. Оден з цих останніх

уважав навіть за відповідне похвалитися, що він перед тижнем служив ще в армії „у Петлюри“. Я під моїми враженнями встиг його лише спитати: „І вас тут прийняли?“ ... Він очевидно не зрозумів, що я питаюся не його а тих, що сиділи з таким „характером“ при однім столі...

Перше моє враження з цеї гостини в баталіоні: мішане товариство. В душу не влізеш. Але слова їх не свідчать про велику самопевність чи надію. Мимо умучення, запал без сумніву є. Нервовість — (почавши від провізоричних пагонів, намальованих хемічним олівцем на кожухах, свитках та плащах) — до гри очей, які показують, що неоден з присутних вратувався від „стінки“; — внутрішне страждання ізза пережитого, ізза бездомности, довгої розлуки з рідними; туга за мирним, спокійним життям — отсе головні психічні черти, які я уловив у них за час нашої розмови.

Замітна між старшинами безумовно і ріжниця поглядів політичних. Є багато таких, що не хотять писатися на реакційну програму денікінського уряду. З другого боку під впливом дотеперішньої своєї школи не можуть рішитися і на програму більшевицьку. Вони і за відбудовою Росії і за удержанням здобутків революції. В найгіршім випадку за широко конституційною монархією. Та мимо всего Керенского називають паяцом ... Словом, гурт опозиціонерів проти-

більшевицьких, які з найріжнороднійших причин повели проти більшевиків кампанію. . .

До команди полку (Нижна Кропивна) приїхали ми перед годиною. При вечері сидів біля мене знова оден з „наших“, — штабскапітан-кулеметчик. Цей вже навіть говорив відважно по українськи, — служив теж перед місяцем в придніпрянській армії.

Приймали нас по джентельменськи та висказували неукриту надію, що чейже в найблищій будучности удасться в який спосіб привести до порозуміння обох армій та покінчити бій.

Оден капітан дозволив собі на нечемність спитати мене, чому Галичане „такі розумні та інтеліґентні люде“, а тримаються Петлюри. Я мусів йому відповісти, що Галицька Армія бореться не за от. Петлюру, а за народню справу і наша розмова враз перервалася.

Галицьку Армію респектують. Кажуть нам, що стан галицьких бриґад більший чим по 500 людей, — блаженні віруючі. А ми — розуміється — притакуємо та дивуємося їх . . . . знаменитій розвідці. Про пошесть в нашій армії, про її лихе матеріяльне положення знають, — та не так, як знаємо про це ми . . .

А всеж найбільше подиву та респекту мають для — Махна. Його військові подвиги називають прямо героїчними, по їхньому розпоряджує теж Махно і доборовим, незвичайно хоробрим жовніром. Оповідають

про його акції на Лівобережжу, — про здобуття Катеринослава на тилах Денікінської Армії, про його наступ на Таганрог (головна квартира Денікіна). Слухаючи, немов видиш, як їм за спиною йдуть „мурашки в розстрільну“.

О 2 год. в ночі маємо звідси виїхати вузькою залізницею через Гайсин до Зятковець, а звідти мабуть до Христинівки (постій команди ґрупи армії ґен. Слащова).

1. падолиста 1919. Вечір. Я знов в Остолопові в команді 4. бриґади. От. Л. та сот. К. остали ще в Гайсині (команді денік. дивізії). Я їду до Нач. Команди зложити перший звіт з того, що ми виділи та чули.

Нині о год. 7 рано приїхали ми до Зятковець. Проводив нас потягом, як охорона перед можливим нападом повстанців Волинця, відділ жовнірів, у великій части Українців: Катеринославців та Полтавців.*) В Зятківцях був уже ґен.-майор Слащов, що потягом ранійше нас приїхав з Христинівки. Не було змоги ні часу навіть вмитися. Нас попросили зараз до ваґона ґен. Слащова. Слащов, чоловік ще молодий, незвичайно рухливий, енерґійний — джентельмен (тільки трохи за

*) Волинець в лісах коло Гайсина вже кілька разів нападав на денікінські поїзди. Розгравались тут цілі бої. Жовнірі конвою убрані добре — переважно в фуфайки або анґлійські шинелі: карність добра, настрій умучений.

голосно говорить), приняв нас в ориґінальнім кубанськім козачім строю. Коротко привитав — і ми розсілися.*)

От. Л., передавши офіціяльний папір, почав устно його доповнювати. Часть офіціяльна закінчилася в кількох реченнях. Що до злого обходження (розстріл) з нашими полоненими коло Гайсина, відповів ґен. Слащов, що по його відомостям у згаданій околиці взагалі ніяких стрільців нашої армії в полон не забрано. Відносно виміни полонених, забраних у Київі, зазначив він, що по його інформації наші полонені майже всі—втекли. Та він зрештою ще розвідається.

Тоді почав от. Л. часть неофіціяльну. „Я маю крім цего неофіціяльне доручення моєї команди просити вас про вияснення, під яким услівям моглоби між нашими

---

*) Леґенда поширювала чутку, що ґен. Слащов — це ніхто инший як тільки бувший князь Михайло Александрович; і в команді денік. полку і по дорозі значучо звертали нашу увагу придивитись добре Слащову, а опісля сказати, до кого він подібний. Оден денік. старшина „довірочно“ відкрив мені „тайну“. Розуміється, що все це неправда. А може думав цей старшина, що своїм відкриттям викличе в мені чи в нас, як представників хлопської нації, якесь „благоговініе“? . . . У всякім разі свідчить ця подія хіба про це, як дуже у „русских“, навіть інтеліґентів, любить триматися та поширюватися леґенда про всяких Димитріїв, Олександрів та Николаїв, що переслідувані або навіть убиті, живуть дальше як звичайні люде, щоб у слушний час спасти Росію.

арміями бути заключене завішення зброї, — і то не лише що до Галицької Армії, але що до цілого фронту, значить, і армії придніпрянської" . . .

Як на першу частину речення обличча ґен. Слащова прояснилося, так на другу затьмилося. „Як що переговорювати хоче галицька армія, то ми на переговори з нею готові; от є і телеґрама ґен. Денікіна на запит вашого парляментаря, щоби галицькі делеґації без перешкоди і у всякій порі приймати. Відносно ж переговорів цілої армії, або придніпрянської окремо, то можу вас впевнити, — тому, що над такою можливістю ми застановлялися від хвилі стрічі з вашим фронтом і я про це говорив особисто з ґен. Шілінґом (командант цілого правобережного фронту т. зв. „Новороссійської области"), — що такі переговори є, — катеґорично заявляю, — неможливі. Ми стоїмо на твердім становищі, що галицька армія є армією екстеріторіяльною, яка під примусом військових обставин перейшла на територію Правобережжа, — затеж армія придніпрянська, це горожане бувшої російської держави і як такі підлягають законам цеї держави, яку ми тільки реститууємо. З вами готові говорити, як з кождою иншою заграничною армією. Для придніпрянської армії условини одні: зложити зброю і розійтися по домах. Прийде мобілізаційний наказ нашої головної команди для Поділля чи Волині, тоді вони

будуть мусіти відбувати військову повинність на рівні з иншими горожанами Росії. Які условини будуть для вашої армії, цего я зараз сказати не можу, тому, що я некомпетентний. Можу вас тільки впевнити, що условини будуть відповідно до моменту корисні. Я мусівби відїхати до Христинівки і тут говорити по прямому проводови з ґен. Шілінґом, а цей знова з ґен. Денікіном. Як що ви уповноважнюєте мене зробити такий запит, я його ще сегодня зроблю"...

Після цего вияснення почав от. Лисняк інформуватися, зглядно сондувати, якіб могли бути на загал ці услівя. Передовсім, колиб прийшло до окремих переговорів, зазначив він, що основними точками для Галицької Армії мусілоб бути: запевнення повної автономії та цілости цеї армії, — по друге, що Галицька Армія не буде вжита проти инших українських військ, дальше, що буде їй уділений кількамісячний відпочинок та всяка матеріяльна підмога, вкінці, що галицька Диктатура остане надальше сувереном армії та одиноким заступником справ Східної Галичини.

Ґен. Слащов не міг що до цих точок дати ніякого обовязуючого запевнення. Обіцяв тільки порушити всі в своїм докладі ґен. Шілінґови.

От. Лисняк ще раз вернув до питання переговорів з цілою українською армією, зазначуючи (цілком дипльоматично), що в тім повинен лежати інтерес самоїж

команди денікінської армії, як що вона хоче довести до ясних відносин у цім відтинку свойого фронту.

Слащов був цим новим предложенням очевидно дуже розденервований. Заявив одначе, поборюючи себе, спокійно і катеґорично, що про такі переговори ізза ріжности условин перемиря бесіди бути не може.

„Я повторюю“, сказав він, „що Галицьку Армію ми уважаємо армією екстеріторіяльною, затеж армію Петлюри за ґрупу повстанців, подібну ґрупі Волинця, Махна та инших, яка істнує тільки своїм опертям на (числом і орґанізацією) далеко сильнійшу галицьку армію.

Вам може і невідомо, що бандам Махна тільки тому удалося з Правобережжа перейти в Катеринославщину, що дістали від Петлюри амуніцію та що стояли вони з ним в порозумінню й союзі. Як ми трактуємо армію Петлюри, про це нехай вам посвідчить хочби отсей наказ, що його я дістав від моєї команди для передання команді придніпрянської армії“...

Я взяв оден листок і перечитав. Був це н а к а з штабу Новоросійської области з числом оперативного протоколу — отже цілком урядовий, — підписаний ґен. Шілінґом, звернений до команди придніпрянської армії, у якому „п р и к а з у є т ь с я“ з огляду на побіди російської зброї зібратися армії в місцях, які означить команда денікінської армії, в цїли зложення та здачі всеї зброї й майна частинам денікінської армії! „Солдати“ мають

після цего розійтися домів і ждати там мобілізаційного наказу; офіцири переходять на основі мобілізаційного зарядження що до старшин російської держави в склад денікінської армії, — з виїмком офіцирів ґенер. штабу, проти яких перш усього перепроваджене буде судове регабілітаційне доходження.*)

В випадку невиповнення цього наказу будуть приналежні армії уважатися ворохобниками і карати їх меться „після такого то і такого параґрафу постанов военного времени“ . . . . Розуміється, я цего „наказу“ поважно брати не міг. Уважав його хиба за незлий жарт якогось „офіцера особих порученій“, що нудьгував та не знав, до чого вчіпитись. Дивувало мене тільки, що командант фронту дав взятися на такий жарт своєю власноручною підписю.

Ще більше отворив я очі, як ґен. Слащов поважно попросив мене взяти з собою щось пять примірників цього „наказу“ та передати їх команді придніпрянської армії. Тому, що я не приїхав в ролі курієра, я цеї його просьби сповнити не міг та дав йому це чемно до пізнання. Затеж оден примірник я захватив собі на

---

*) А ґенералів — то мабуть відразу уже будеться і стріляти. Там вправді так написано не було, одначе з розмов з ріжними офіцирами ден. команди відніс я таке враження. Особливий апетит на ґен. Юнакова мали його бувші учні з військової академії . . .

памятку, та щоби показати в Нач. Команді, як в світі люде жартують.*)

Цілі переговори тревали около пів години. Відношу з них враження:

Денікінська команда добре поінформована про стан (чисельно і матеріяльно) нашої армії та про ефективну вартість обох українських Армій. На те, що до переговорів про перемиря прийде, вона була приготована. На веденню переговорів та скорім доведенню до кінця їй дуже залежить (певно щось десь рветься!); що хоче вести переговори лише з Галицькою Армією, то це можливо ізза переконання, що з вилученням з гри цеї армії зліквідований буде цілий фронт. Можливо і тому, що хоче цим узискати рівночасно і політичний атут в своїй противукраїнській тенденції. Заключаючи перемиря з самою Галицькою Армією та думаючи вилучити її цим робом з боротьби за українську справу (хоча тут вона і дуже помиляється!), може надіється зломити цим вістря українській визвольній думці, що репрезентується всеж таки злукою (хоча би і якою!) галицьких і наддніпрянських військ. У всякім випадку справа ні легка ні проста.

От. Лисняк та сотн. Куріца остали в Гайсині, ждуть на письменну відповідь; я одним віддихом

*) Лежить в актах Н. К. Г. А. цей дотеп хорих на манію великости представників розбитої Росії.

опинився аж тут, і лекше мені якось, що я в „своїй“ бриґаді. А ще від непроспаної ночі та всіх тих вражінь і думок розболіла голова. Завтра через корпус „жену“ в Винницю.

2. падолиста. В полудне приїхав я до постою II. гал. корпусу та довідуюсь, що от. Л. і сотн. К. теж уже в дорозі до Немирова. Значить — відповідь з Одеси прийшла скоро.

В корпусі положення не змінилося. Тільки хорих чим раз більше. А відносини в пересилочних пунктах та лічницях страшні. Багато гине в ваґонах. Мимоволі приходять на думку спомини з падолиста 1918 р., коли при мені в Жмеринці, Радивилові, Тернополі з ваґонів вимітали (!) трупів. Послідний наступ, від якого ожидано успіху, цілковито завів — наш фронт вичерпаний.

На нашім фронті вже від вчера цілковитий спокій. Немов автоматично завішено зброю. На фронті придніпрянської армії поступають денікінські відділи вперід в напрямі Жмеринки. Значить: вони вже в наших тилах. . .

Що до вчерашних моїх вражінь: Не сходить мені з ума, як головне правительство мало совість допустити до цего, щоб справа опинилася перед такою пропастю, перед такою соромною безвихідністю! Що армія довго не видержить, це мені ясно: яж видів це власними очима на фронті в одній з найкращих галицьких бриґад. Відступ. . .

Тепер хиба піший на Староконстантинів. А дальше? Що Бог дасть?

Сидіти між чотирма фронтами: польським, румунським, більшевицьким та денікінським як в клітці, задихатися з недостачі повітря, конати під пошести та найріжнійших недостач і не мати після місяців боротьби навіть ніякого пляну, ні одного порозуміння з кимсь, — цеж хиба, щоб сказати як найчемнійше, — злочин!

В соціяльних поглядах якесь жонґлерство між теоріями більшевизму та капіталізмом, — ні пес ні баран, якого вислідом узасаднена ворожнеча і зі сторони більшевиків і зі сторони поміщіків та капіталістів, — в краю апатія населення, анархія та провізорія, що може викрутимося і сюди і туди. . .

В політиці? Сиві коні, червоні штани, велике інтервю з чужими репортерами, „могучий експорт", антантські місії в театральних костюмах, заступництво в Індіях і Сан-Домінґо — на вні, а внутр: безгранична ворожнеча та лайка партій, темне, розхвильоване всякими кличами простонароддя, фальшиві кредитки, отаманоманія і фунт чорного хліба серед моря пшеничних ланів -- 25 карбованців.*) От тобі й на!

---

*) Зрештою навіть ця ціна не норма, — бере всякий, скільки хоче. . .

Мимохіть питаю себе: чи є тут взагалі яке небудь зрозуміння поваги державного завдання, чи відвічають ці люде перед ким за свою діяльність?

Хтось нас ще мусить добре вчити. Але за вчерашню науку — палить мене сором...

О 12. год. в полудне приїхав от. Л. та сот. К. Привезли вже і письменну відповідь.*)

Спершу відпис урядової телеґрами Денікіна до ґен. Шілінґа. „Я зі щирим серцем витаю рідну нам по крові галицьку армію при її желанню покінчити боротьбу та перейти на сторону Добр. Армії.“ (Наводить в мене спогад на картину „тещі ex machina“, яка вже й благословить двоє молодих людей, що тільки що зазнакомилися.) В точці другій цеї телеґрами говорилося про це, що цілість гал. армії буде задержана, при чім Добр. Армія застерігає собі деякі переміни в командним складі; в точці третій, що Галицька Армія проти армії Петлюри вжитою не буде. А за цим підпис Денікіна. Дальше йдуть по точкам условини перемиря, які подає ґен. Слащов на доручення штабу новоросійської области. Головними точками є:

---

*) Подаю після реконструкції з памяти згл. так, як коротко написав в моїм дневнику. Акт лежить в Н. К. Г. А. — Признаюся, — я не сподівався, що коли небудь виїду з України та що цей папір придатись мені зможе як історичний документ для оповіщення.

Галицька Армія переходить в повнім складі враз з етапними установами, своїм майном та залізнодорожним матеріялом на сторону Добр. Армії і входить в повне розпорядження головнокомандуючого збройними силами південної Росії через командуючого військами новоросійської области;

Галицьке правительство ізза недостачі території застановлює хвилево (временно) свою діяльність та удається до Одеси під охорону та опіку головнокомандуючого збройними силами південної Росії; проти військ Петлюри на фронті галицька армія вжитою не буде;

Галицька Армія буде переведена в область Гайсин—Балта—Ольгопіль (нач. команда в Умань), причім цю „перегрупіровку" належить починати сейчас зосереджуванням армії в районі Погребище—Липовець;

Галицька Армія задержить свою цілість; будуть тільки при вищих штабах установлені з рамени Добр. Армії вищі штабові офіцири як контрольні орґани, заразом для вирішення усіх спірних питань на місци;

Нач. Команда Г. А. має негайно получитися прямим проводом з групою ґен. Слащова, який передаватиме дальші доручення Команди Добр. Армії (знова „теща" !). . .

Устно застерігла собі команда денікінської армії у от. Лисняка відповідь Начальної Команди відносно

предложених условин до вечера 3./XI. 1919: цю відповідь малаб привезти окрема делеґація Начальної Команди Г. А., уповновласнена до дальших переговорів....

О 3 год. після обіду їдемо автом через Вороновиці до Винниці.

Через припадок у Вороновицях (не стало бензини) заїхали ми до Начальної Команди на 9. год. вечером. Здали акт условин та доклад з наших спостережень і вражінь. Зі слів полк. Шаманека вношу, що наше положення безвихідне.

Нарада в Винниці (28./X. 1919) не дала ніяких результатів. Була переливанням з пустого в порожне та відсунула яке небудь поважне рішення знова ad calendas graecas. А армія тимчасом конає і положення стратеґічне не дає багато часу до надуми та нарад.

3. падолиста. В Начальній Команді велике замішання та пригноблення. Старшини, з якими я нині говорив, ріжних поглядів. Одні за переговорами, — другі катеґорично проти. Говорив я і з Федюшкою. Він стоїть на становищі, що переговорювати та миритися Галицька Армія ні з ким не повинна. Радше кинути і хорих і майно, а навіть і капітулювати, чим входити в переговори чи порозуміння, на якій би не було основі та з ким би не було. Микитка та инші за порозумінням з більшевиками. З ідеального становища признати мушу слушність поглядови Федюшки, — та з реального він

очайдушний. Бож ця армія, о скільки збереже цілість, врятується від пошести і перебуде крізу, зможе ще в будучности відіграти при неналаджених відносинах на Сході навіть велику та важну ролю. А як вона вивинеться із цеї крізи, це буде залежати цілковито від зручности та характеру Начальної Команди. Тільки, щоб армія її зрозуміла . . . .

На завтра скликана знова „нарада" до Жмеринки.

Начальна Команда вислала до Штабу ґен. Слащова депешу такого змісту:

„Н. К. Г. А. на загал згідна на дальше ведення переговорів на условинах предложених Командою Добр. Армії. З огляду одначе на конечність порозуміння з власним правительством, що вимагає часу, делеґація з відповідю на предложення Добр. Армії виїде з Винниці щойно 5./XI.".

Депешу передано телеґрафічно до команди 4. бриґади, звідси перенесуть її до Райгородка (команда денік. полка, з полка піде дальше).*)

На завтрішню нараду призначили корпуси і команди етапу Армії своїх делеґатів — з рамени Начальної Команди призначені: от. Др. Степан Шухевич, от. Омелян Лисняк, от. ґен. шт. Альфонс Ерле і четар

*) Телеґрафічного получення до Гайсина не було ще ні 3. ні 4./XI.

Дмитро Паліїв. Мене дивувало, чому не поїде сам ґен. Тарнавський, який своїм впливом змігби всеж таки осягнути якесь остаточне рішення. Я чув, як він з питомим йому навіть в найтящій хвилі спокоєм та гумором говорив до одного зі старшин штабу: „Що я там буду робити! Вони мене і так ніколи не слухають! Я вже їм наговорив все, що міг та що знав. Хай радять раз без мене, може якраз прецінь щось урадять“ . . . .*)

4. падолиста. Делеґати Н. К. приїхали з нарад пізно в ночі. Про хід нарад поінформував мене от. Др. Ш. та делегат III. Корпуса сот. Микола Щуровський.**)

Наради почалися о год. 11. рано в Штабі (придніпрянської) Дієвої Армії. Брали в них участь представники всіх ґруп придніпрянської армії та корпусу С. С. (от. Коновалець), от. Сальський, полк. Капустянський, — представники галицьких корпусів, У. С. С., Команди Етапу Армії та Начальної Команди, дальше Диктатор Др. Петрушевич, от. Петлюра, премієр Мазепа, член Директорії Макаренко і Начальник Військової Канцелярії Диктатора підполковник Долєжаль.

---

*) Що ґен. Т. не поїхав сам, уважаю всеж таки за ошибку, яка безсумнівно дала в наслідках причину до всяких інтерпретацій . . .

**) Рівнож сотн. Е. Радик, приділений до військової канцелярії Диктатора.

Спершу складали свої звіти представники всіх ґруп придніпр. Армії та от. Коновалець що до матеріяльного, санітарного та військового положення своїх ґруп, причім усі без виїмку представили його як найбільше критичним. От. Сальський (командант придніпрянської Армії) представив у своїм resumé на основі цих звітів загальне катастрофальне положення Армії з зазначенням, що всего того дальше тягнути не можна, що війна властиво скінчилася та що тепер належить шукати виходу або в одну або в другу сторону; представники армії як жовніри сказали своє, — річ проводу шукати виходу . . .“*)

Після цих звітів наступили звіти представників Галицької Армії (від бриґади У. С. С. говорив от. Букшований) такогож самого змісту та характеру як повищі; резолюцію Начальної Команди відчитав чет. Паліїв.

От. Петлюра полишив після цього наради, казав зібрати придніпрянських на галицьких стрільців і виголосив до них промову, яку закінчив заявою, що буде битися до посліднього. Очевидці кажуть, що отся промова мимо усеї красномовности не викликала між стрільцями ніякого одушевлення, навпаки: з їх поведення малося враження „зимного тушу“.

*) Порівнай „Волю“ т. I. ч. 8 ст. 349 !

Після обіду завізвав Диктатор представників Галицької Армії до ваґону і тут почалася ще раз подрібна дискусія над станом Галицької Армії.

Підчас неї наспіла на руки Диктатора телеґрама ґен. Тарнавського, у якій Начальна Команда зазначує, що коли на цих нарадах не западе остаточне рішення, — вона буде примушена ділати на власну руку.... Диктатор був цею депешею дуже поражений і заявив, що витягне з цеї заяви Начальної Команди як найширші консеквенції що до ґен. Тарнавського і Начальника Штабу.

Опісля удався Диктатор на нараду з от. Петлюрою, яка трівала дві години. Вислідом її було, що Головний Отаман та правительство в прінціпі згодилися на ведення переговорів з Денікіном, отаман Петлюра просив тільки здержатися з їх початком на два дні тому, що на основі телеґрами від посла Мацієвича з Букарешту має приїхати антантська місія, якої завданням буде зробити розєм між Петлюрою і Денікіном.

Отже ще раз (мабуть уже в послідне!) приїде місія.... Цим разом уже якась незвичайна і виїмково дуже справедлива.

Признати треба безсторонно, що ріжні дотеперішні місії — актори незвичайної міри, як що вдалося їм до тої степені завернути голову людям зрілим і державним...

5. падолиста. Начальна Команда рішила не ждати на місію, в якої приїзд не вірить (хтож взагалі вірить?), з другої сторони, опираючися на прінціпіяльнім вирішенню жмеринської наради, сповнити зобовязання, взяте на себе депешою до команди денікінської армії відносно вислання другої делеґації.

Крім отамана Лисняка та отамана Ерлє призначив мене ґен. Тарнавський знова до делеґації для дальших переговорів.*) Я відмовлявся перестудою — ніщо не помогло: нема нікого під рукою, хтоб знав російську мову. В одинайцятій год. маємо відїхати до Гайсина—Зятковець.

Інструкції одержали устно отаман Лисняк та от. Ерлє, крім цего на письмі предложення Нач. Команди для узглядненя при майбутнім складанню умовин перемиря.

Тяжко в мене на душі. Перший раз їхав я навіть з зацікавленням, приїхав з тяжкими, незатертими вражіннями. Тепер, знаю, їду вже на муку.

7. падолиста. Нині в полудне приїхав я до Винниці з делеґатами денікінської команди полковником ґен. шт. Саборським, полк. інтенд. Мозертом і ще одним штабскапітаном, які мають перебрати протокол перемиря після його евентуальної ратифікації Начальним

*) Признаю, що з огляду на вагу справи можна було зробити кращий добір делеґації.

Вождом та рівночасно поінформуватися про потреби Галицької Армії.

Події послідних двох днів: 5. ц. м. в полудне виїхали ми через Немирів на фронт. З канцелярії Начальної Команди видано нам письменну повновласть „для ведення переговорів що до завішення зброї“*), яку підписав ґен. Тарнавський.

Ми перейшли фронт без перешкоди вечером цегож дня біля Райгородка і через команду 75. денікінського полку (вона вже перенеслася з Кропивної сюди), дальше через Кропивну заїхали на 6. листопада рано до Зятковець. Крім письменної повновласти були ще у от. Лисняка письменні жадання = інструкції Начальної Команди, які мали бути узгляднені при переговорах. Зміст їх був такий:**)

„Галицька Армія задержує як цілість свою повну автономію, — значить устрій, склад команд, мову, герб, гимн та инше.

Зі сторони денікінської команди можуть бути призначені офіцири не як контрольні орґани, а як старшини звязку для вирішення на місци спірних питань усякого рода.

---

*) З формальної сторони могла мати така стилізація велике значіння для евентуального уневажнення перемиря.

**) Реконструкція з памяти згл. відпис з дневника.

Правительство З. О. УНР. (Диктатура) задержує свій повний суверенітет над Галицькою Армією. Тільки галицьке правительство має право переводити іменування на командні місця та підвищення у степені.

Правительство переходить в Одесу, де йому буде дана можність навязати свобідні зносини з представниками европейських держав.

Галицька Армія переведеться в область вільну від пошести з тим, що перед її дальшим ужиттям, яке наступить після порозуміння обох команд (Денікінської і Галицької) буде їй уділений кількамісячний відпочинок.

Галицькій Армії буде забезпечене матеріяльне заосмотрення під кождим оглядом.

Хорим Галицької Армії буде забезпечена як найдальше йдуча санітарна підмога.

Для доповнення Галицької Армії будуть вжиті заходи через спровадження до неї українських полонених з Італії та української бриґади в Чехії.

Проти Армії Петлюри Галицька Армія вжита не буде.

Старшини та стрільці бувшої російської служби, що тепер повнять службу в Галицькій Армії, мають при ній остатися.

Корпус СС. (Коновальця) належить уважати галицькою частиною.

Для переведення армії в нову область доставить денікінська команда в порозумінню з Начальною Коман-

дою Галицької Армії відповідну кількість санітарних поїздів та транспортових середників.

В Зятківцях ждав на нас ґен. Слащов та комендант новорос. области, ґен.-лейтн. Шілінґ. Перш усього запрошено нас до сальонового ваґону ґен. Шілінґа, щоб йому представитися. Шілінґ — тип старої служби царського ґенерала, старший чоловік з ціхами „вуйка“. Приняв нас дуже ввічливо, не забув одначе заявити, „що колиб ми нині (6. XI.) не були приїхали, бувби завтра (7. XI.) почався загальний наступ на наш фронт“.*)

Після звичайних фраз ввічливости, серед запевнень про свою велику зичливість для Галицької Армії просив перейти для переговорів до поїзду ґен. Слащова, що стояв на тих самих рельсах.

У возі Слащова ждала на нас уже і призначена зі сторони денікінської команди делеґація. Крутилось по ваґоні теж багато попризизуваних та наперфумованих кавалеристів — офіцирів, які з затаєною цікавістю приглядалися нашим одностроям та фізіономіям. От. Л. мусів без сумніву своїм ростом будити з них респект перед таким „повстанцем“ .... Бо в своїм кружку вони нас без сумніву й уважали і називали тільки „повстанцями“.

Як на знак усі ці гості зникли: остали ми і денікінська делеґація, „доскакував“ ґен. Слащов. До дені-

*) Ця припізнена погроза нас не дуже застрашила — звісно: „голий розбою не боїться“.

кінської делеґації належали полковники ґен. шт. Дубяго, Коновалов і Саборский. Полк. Дубяго як найстарший по службі проводив переговорам. Мовчаливий до „угрюмости“, серіозний, — тип працьовитого до детайлів начальника штабу*). Полк. Коновалов без сумніву найзручніийший та найрозумніийший з членів денікінської делеґації. Трийцятькількалітний офіцир з отвертим чолом та ясним поглядом, бувалий в світі, говорить гарно по українськи. Третий член делеґації полк. Саборский — молодий чоловік (в протиставленню до Коновалова білявий та низький ростом), мовчаливий і незвичайно серіозний, у його словах пробивається повага та резон.**)

Після провірки повновластей приступлено до нарад. Перший говорив полк. Коновалов. Опираючися на телеґрамі Начальної Команди Галицької Армії з 3. XI. що до прінціпіяльної згоди переговорювати дальше на основі предложених денікінською командою условин, полк. Коновалов зазначив, що в інтересі обох армій лежить як найскорше покінчення „безмислиці“, яка абсорбує наші сили, з огляду на що він переходить in medias res тим, що відчитає зложений денікінською командою прелімінар

*) Був ним в команді арм. ґрупи Слащова.

**) Полк. Саборский був від 20. XI. до розвалу денік. армії старшиною звязку при Н. К. Г. А., оказався ліберальним та розумним чоловіком. Проникнутий був симпатією до Галицької Армії та оказував усе велику волю помочи їй.

угоди. Він надіється, що ми цей протокол, найвище з деякими формальними змінами, приймемо і вже нині принесемо своїй армії фізичний та моральний відпочинок. Не вижидаючи з нашої сторони відповіди, почав читати: „Протокол такий а такий . . . і цілий формальний вступ. А опісля: постановляється: точка перша: Галицька Армія переходить у своїм повнім складі з етапними установами, складами та залізнодорожним майном на сторону російської добровольчої армії і віддається в повне розпорядження головного команданта уоружених сил Півдня Росії через команданта військ новоросійської области . . . .“

Запит полковника Дубяго, чи ми згоджуємося на цю точку. Хвилини мовчанки. — Підчас них передав мені от. Л., з дорученням забрати голос, зложені Начальною Командою письменні вказівки. Прочитану точку я уважав за основу цілого перемиря; особливо друга її часть була небезпечна ізза загальности своєї постанови. Я заявив тому, що вперед повинні в протоколі бути заґварантовані: заховання дотеперішного устрою Галицької Армії, її автономія, цілість, дальше подрібно запевнена допомога для цеї армії, становище Диктатури до армії та взагалі все те, про що говорили інструкції Начальної Команди. Ми приїхали не на це, щоб підписати виготовлений одною стороною протокол, а щоби дальше переговорювати що до евентуальних условин. Я поставив отже формальний внесок,

щоби приступити до детайлічного обговорення условин з углядненням предложень Начальної Команди, а щойно після їх вирішення говорити про загальну першу точку протоколу. От. Л. та от. Е. мою заяву піддержали.

Підчас цеї заяви з переділу, де відбувалися наради, вийшли полк. Коновалов і Саборскій. Остав тільки Дубяго. Я замітив, що в переході ваґона велася якась жива розмова мабуть між Коноваловом і ґен. Слащовим.

Полковник Коновалов вернув на нараду і заявив менш-більш таке: Він замічає, що наша делеґація старається висуванням детайлічних питань протягати (!) переговори. Він уповноважений сказати, що ці міри (ліпше штуки!) не доведуть до ніякого висліду тому, що Добров. Команда стоїть твердо на необхідности покінчити переговори в прінціпіяльній формі — сьогодня. Вже так від умовленого речинця три дні проволоки, які застерегла собі Начальна Команда телеґрамою з дня 3. XI. Ми повинні собі з цего рішення Добровольчої Кмди здати справу й уважати на всі консеквенції. Зі своєї сторони може Добр. Команда торжественно впевнити, що вона після порішення згл. приняття цего прінціпіяльного протоколу піде всіми своїми силами на зустріч Галицькій Армії як відносно матеріяльного обезпечення чи підмоги, так і відносно всіх инших питань, що лежать Галицькій Армії на серці.

„Русскій народ щирий та прямий й уміє додержувати обітниць навіть зі шкодою для себе“ . . .*)

Після цеї заяви вийшли члени денікінської делеґації, даючи цим змогу нам порозумітися. Полк. Коновалов поставив питання ясно: значить і відповідь мусіла бути ясна, ні або так. Я звернувся тому до делеґатів, що дістали устні вказівки Начальної Команди, з запитом, що нам після цего робити, й одержав відповідь, що серед теперішнього положення зірвати переговори неможливо, дальше, що ми приневолені приняти условини денікінської Команди навіть в рамах предложення ґен. Слащова з дня 1. XI., — мусимо одначе, оскільки можливо, старатися ці предложення змодерувати в напрямі письменних інструкцій Начальної Команди.

Денікінські представники повернули на наради; от. Лисняк заявив їм, що ми готові приняти першу точку протоколу та приступити до дальших „переговорів.“ Всеж таки вдалося підчас дальшого переговорювання ослабити формальне значіння цего протоколу вставленням в нього точки про конечність дальшого вияснення питань, як становища Диктатури та внутрішнього життя армії — на майбутніх переговорах в Одесі. Після цього являється цілий протокол чимсь недовершеним та неповним і Начальна Команда може, опершись

*) Порівняй „додержання“ Переяславського Договору.—Ред.

на цім, ще завсігди його ратифікацію зробити залежною від висліду переговорів в Одесі. Дальші „переговори“ в Зятківцях під такими „авспіціями“ були, розуміється, звичайною душевною тортурою.

Ніяких питань політичних не порушувано ні не обговорювано, характер переговорів був виключно військовий. Точка про галицьке правительство ввійшла в протокол тільки з огляду на зміняючуся військову ситуацію, серед якої треба було певних ґарантій що до безпеченства правительства. Текст протоколу цих перегорів такий:

„Протокол перемиря, заключеного між представниками Добр. Армії з одної і представниками Галицької Армії з другої сторони:

Предсідатель комісії: полк. ґен. шт. Дубяго. Члени: полковники ґен. шт. Коновалов і Саборський. Представники Начальної Команди Галицької Армії: отаман ґен. шт. Альфонс Ерле, отаман Омелян Лисняк і сотн. Осип Левицький.

При провірці повновластей стверджується:

1. повновласть представників добровольчої армії установлена на основі личного приказу команданта військ Новоросійської области ґен.-лейтн. Шілінґа;

2. повновласть представників Галицької Армії видана Начальним Командантом Галицької Армії ґен.-чет. Тарнавським з дня 5. н. ст. падолиста 1919 р. ч. 6897.

Постановляється:

1. Галицька Армія переходить у повнім своїм складі з етапними установами, складами і залізнодорожним майном на сторону російської добровольчої армії і віддається в повне

розпорядження головного команданта уоружених сил Півдня Росії*) через команданта військ Новоросійської области;**)

2. Галицька Армія підчас перебування під згаданою командою не буде вжита до боротьби проти находячоїся на фронті армії Петлюри; до хвилі одержання дальшого завдання відводиться її в запілля.

3. Галицьке Правительство застановлює часово (временно) з огляду на недостачу теріторії свою діяльність і переходить під опіку російської добровольчої команди. До часу визначення місця його осідку переселиться Галицьке Правительство в Одесу, куди негайно виїде.

4. При вищім штабі галицьких військ будуть приділені представники російської добровольчої команди в ціли вирішення на місци всіх біжучих питань оперативного, адміністративного та господарського характеру.

5. Цей протокол входить в життя в дні його підписання — від цього дня Галицька Армія виповнює всі розпорядки Добровольчої Команди.

6. Галицька Армія починає 25. жовтня ст. ст. зосереджуватися в районі Погребище—Липовець.

7. Питання, підняті галицькими представниками, доторкаючі внутрішнього життя Галицької Армії і права зносин Галицького Правительства з закордонними державами, остаються невирішеними до часу одержання вияснень від ґен. Денікіна. В тій ціли галицька делеґація, виділивши одного представника для вручення цього протоколу Начальній Команді Галицької Армії, висилає двох других представників в Одесу, в штаб військ Новоросійської области.

---

*) Титул ґен. Денікіна (Таганрог).

**) Ґен. Шілінґ (Одеса).

8. Для улекшення взаїмних зносин обовязуються обі сторони вже зараз перевести спільну телеґрафну звязь по Морзе, причім лінію до місцевости Липівці установлюють добровольці, а дальше до Винниці Галичане.

Підписи: Предсідатель зединеної комісії: полк. ґен. шт. Дубяго. Члени: Полк. ґен. шт. Коновалов, полк. ґен. шт. Саборський, отаман ґен. шт. А. Ерле, отаман О. Лисняк, сотник Осип Левицький (всі: вр.).

Уповновласнений Головнокомандуючим збройними силами Півдня Росії ґен. Денікіном отсей протокол затверджую — Ст. Зятківці, 24. жовтня (ст. ст.) 1919.:
Командуючий військами Новор. области: ґен.-лейтнант Шілінґ."

Над кожною з повищих точок дискутовано. І так що до точки 2. обстоювали ми зазначення в протоколі мінімального речинця відпочинку для армії (3 місяці) — денікінська делеґація вчислила це питання до тих, які повинні рішитися доперва переговорами в Одесі.

Точка трета стала провізоричною через постанови точки семої. Як тимчасовий осідок правительства означено Одесу, говорено і про пізнійший виїзд до Таганрогу після порозуміння з ґен. Денікіном. Ми віднеслися до нього несимпатично, уважаючи Одесу за одиноке місце, яке відповідало всім потребам правительства (близкість армій — добрий звязок з фронтом).

Точка четверта була вислідом зміни предложеного ґен. Слащовим услівя (гл. письменне предложення ден. команди з 1. грудня) в користь нашого предложення.

В точці пятій бажала денікінська делеґація такої стилізації: ... „входить в життя з днем 24. ст. ст. 6. н. ст.“ Це малоб означати, що перемиря малоб уже мати обовязуючу силу без ратифікації зі сторони Начального Вожда Галицької Армії. Ми уважали це неправним і неможливим до прийняття: переведено отже постанову, що протокол входить в життя в дні його підписання. Не сказано ким, — але було ясним, що протокол без ратифікаційного підпису Начального Вожда або його повновласника не може називатися підписаним ані бути правосильним.

До точки осьмої: 5. падолиста заложено лінію з фронту нашої 4. бриґади до Райгородка (кмди денікінського полку) — ґоловно длятого, щоби делеґація в разі потреби могла прямо кореспондувати з Начальною Командою (я мав з собою шифровий ключ). Та це получення мусіло з огляду на постанови протоколу (як точка 6), що вимагали сталої звязи з Начальною Командою, змінитися на перманентне.*)

---

*) „Військовий критик“ з „Волі“ (ч. 3. ст. 127.) між иншими балакає таке:

.... „уже з 3-го листопада стала почуватися якась непевність в районі Винниці, яку займали галицькі частини .... і т. д. .... по розсліду цеї справи вияснилося що: .... 3. Галицький Штаб був получений телефоном зі штабом Денікінської Армії і накази українського командування були негайно відомі штабу Денікінської Армії ....“ На це зазначу, що перший

Переговори тревали три години: Підписання протоколу комісією наступило 6. листопада 1919 о год. 12.[15] п. пол.

З переговорів відніс я враження, що денікінській команді особливо залежало на тім, щоби 6. листопада довести їх до кінця, а принайменше до прінціпіяльної заяви Начальної Команди Галицької Армії, що вона диспонована та готова до заключення угоди, на основі якої Галицька Армія перестає бути ворогом на фронті, та — що більше — готова на будуче підчинитися зарядженням денікінської команди. Вісти, які я зібрав в Зятківцях та по дорозі звідси до Винниці, вказують на це, що ґрупа Слащова мала наказ зараз по ратифікації договору Начальною Командою перекинутися на Лівобережжа проти Махна, який своєю зручною парти-

---

прямий провід збудовано тільки 5. листопада, а як що денікінська команда перед цим часом знала зміст приказів як придніпрянської так і Галицької Команди (що воно так було, переконав мене телефонічний офіцир команди ден. дивізії, показуючи мені підчас мойого побуту в Райгородку 5. листопада по німецьки зложений приказ Начальної Команди до наступів з 27—28. надолиста), то причина лежала в тім, що деякі урядники „земських“ стацій тайком долучувалися до військових проводів — і в цей спосіб депеші з Винниці до Немирова — заходили по земських дротах аж до Брацлава чи Гайсина. З цего видно, що військовий критик мае дуже слабі та односторонні інформації — про „своїх“ уроженців . . . .

занткою розбивав всю роботу в тилах денікінських військ.

Тим то і пояснюю собі те, що денікінська делеґація так рішучо вперлася на першій точці протоколу: для неї ця точка була найважнійша — рішення всіх других точок могла спокійно перенести на пізнійший час. І для нас ця перша точка була найважнійша, та з иншого боку. Нам не спішилося з її покінченням так дуже як денікінській команді.

Як що булаб змога та сила, то варто булоб, щоб про неї ще переговорили деякий час — гармати....

Та що й казати... Не сильна денікінська армія — та всеж досить сильна була на це, щоб серед нашого теперішнього положення нанести нам послідний, смертельний удар.*)

З цего поспіху денікінської команди вияснюється і те, що про справи, які найбільше нас пекли, а саме матеріяльне заосмотрення, ліки, лікарі і т. п. у протоколі нема згадки. На наші представлення відсилано нас до точки 7., запевнюючи торжественно, що все — все, чого ми тільки потребуємо й зажадаємо, буде узгляднене при переговорах в Одесі тай опісля й сповнене.

---

*) Під цю пору стверджено на українському фронті до 16.000 штиків денікінських військ, в тім около 7000 кавалерії. Натомість Галицька Армія мала в боєвій лінії около 5000, наддніпрянська около 1800 штиків...

У виконанню постанови цеї точки згл. для переговорів що до справи становища Диктатури, внутрішнього уряду та життя армії, матеріяльної та санітарної допомоги і т. п. виїхали отаман Ерле та отаман Лисняк цегож самого дня 6. листопада до Одеси, а я зі згаданими на початку сьогоднішних записок російськими офіцирами до Винниці.

По дорозі ночували в команді корпусу в Немирові. Нині рано звідти виїхали — на вулицях зібралося багато людей, що або без прояви свого чуття нас тільки оглядають або мають хустинками і щось кричать....

Вже на двірци в Винниці довідався я від сотн. Гузара, який виїхав нас стрічати, що приказом Диктатора ґен. Тарнавський та полк. Шаманек усунені від командування армією, причім ґен. Тарнавський одержав тримісячну відпустку, а полк. Шаманек має ждати при Начальній Команді свойого дальшого призначення.*) Начальним Вождом назначений ґен. чет. Микитка, дотеперішний командант І. корпуса, — Начальником

*) Усунення ґен. Тарнавського та полк. Шаманека наступило дня 5. листопада сейчас після приїзду Диктатора зі жмеринської наради до Камянця — значить в консеквенції слів Диктатора підчас нарад в Жмеринці. Ізза лихої комунікації, як телеґрафічної так і залізничої, приказ звільнення прийшов опізненим і ґен. чет. Ціріц (новий Начальник Штабу) приїхав з Камянця до Винниці доперва 6. листопада вечером.

Штабу Галицької Армії ґен. чет. Ціріц, бувший Шеф Ґен. Штабу Галицької Армії — піднесені оба одночасно з полковників до степення ґенералів.

Ця вістка поразила мене своєю неожиданістю та одночасно піднесла мене душевно. В першій хвилі я подумав, що ця переміна наступила може з причини якої зміни або вияснення положення: нова Команда має отже свобідну руку перемиря, як заключене старою, немвіродайною тепер командою*) узнати або відкинути. В завороті подій та вражінь пережитих мною за послідний тиждень — я властиво сам не знаю, чого я тепер хочу .... Я тільки чув кожним нервом, що там у Зятківцях сталося щось неприродне, болюче, але неминуче ....

Російських старшин полишив я аж до вияснення положення в готелі „Савой". Сам сейчас поїхав до Начальної Кмди для докладу.

В канцелярії Начальника Штабу були вже присутні: ґен. Тарнавський, ґен. Микитка, ґен. Ціріц, полк. Шаманек, от. Цімерман (начальник опер. відділу Н. К.), от. Вурмбранд. Я прочитав протокол спершу в оригіналі, опісля перевів його на німецьке. Ґен. Тарнавський звернувся до ґен. Микитки та ґен. Ціріца; „Ви як

*) В дійсности відбувалися переговори в Зятківцях (6. листопада) з доручення старої Начальної Команди, яка цего дня уже не істнувала.

нова команда маете право і можність цего договору не признати і або почати зі свойого рамени нові переговори або шукати иншої розвязки. Я зазначу ще раз, що робив те, до чого був приневолений".

Я доповнив думку ґен. Тарнавського, представляючи коротко всі мотиви, яких ужити може Начальна Кмда для виходу з теперішньою положення та для евентуальною відмовлення правосильности теперішньому договорови. По хвилі надуми, стоячи над ґенеральною картою, де як найдокладнійше зачеркнена була тактична ситуація, сказав ґен. Ціріц: „Говорите як дитина... З причини теперішного катастрофального положення армії як під оглядом матеріяльним так і стратеґічним*) Начальна Команда мусить дотеперішні переговори в прінціпі признати; щож до справи самого ратифікування протоколу говорити ще будемо з представниками денікінської команди"...

На год. 4. після обіду запрошено російських старшин до Начальної Команди.

Я був з початку цеї конференції присутний як переводчик.

Ґен. Микитка та Ціріц заявили на прінціпіяльний

*) Ґен. Ціріц пізнав докладно це положення підчас своеї візитації фронту, яку відбув на доручення Диктатора сейчас після нарад у Вінниці (26. X. 1919).

запит полк. Саборського, що теперішна Нач. Команда, мимо ріжних застережень, в основі признає дотеперішні переговори.

В дальшій части конференції заступав мене як переводчик сотн. Ганс Кох. Я нечайно захворів. По інформаціям сотн. Коха згодилися вкінци на це, що Начальна Кмда зможе договір ратифікувати тільки після порозуміння з власним правительством. Російські старшини ждатимуть у Винниці.

Стільки в моїм дневнику: продовжувати його не мав я ні змоги ні сили.

Пізнійші події розвивалися ось як:

8. XI. 1919 — виїхали ґен. Ціріц та от. Цімерман з текстом договору (з 6. XI.) на „нараду" в Деражні. В цій раді брали участь крім згаданих: Диктатор Др. Петрушевич, гол. от. Петлюра, от. Сальський, підп. Долежаль та панове Мазепа (наддніпр. премієр) і Макаренко (член Директорії).

Протокол договору, що поставив після рішення у Жмеринці „нараду" перед „чорне на білім," поділав мимо всего на от. Петлюру так, що стіл, при якому сидів, мало що не тріс під його кулаками. От. Петлюра зажадав катеґорично негайного — розстрілу ґен. Тарнавського та инших „виновних". Диктатор Др. Петрушевич мусів його доперва успокоювати та пригадати, що ми всеж таки числимо себе Европою, що в

нас є і військові закони і суди, у яких силі лежить і розслідження вини і кари.

Ґен. Ціріц представив ще раз (котрий це було раз?!) положення армії і після довшої дебати доручив от. Петлюра ґен. Ціріцови... risum teneatis... „ділати так, як це йому накаже жовнірська честь“...

Дуже дипльоматично.

Розуміється: відвічальність то дуже тяжка справа, яка стається багато—багато лекшою, як що можна її скинути на кого другого.

Ґен. Ціріц вповні зрозумів цей мент — а з другого боку научений досвідом ґен. Тарнавського, цілком оправдано мусів зажадати від от. Петлюри ґваранцій, що за наслідки голосу своєї жовнірської чести не буде розстріляний...

Одним словом атмосфера „державної наради“ в Деражні була досить „симпатична“...

Для переговорів з рамени придніпрянської армії назначив сам от. Петлюра як одного члена делеґації одного зі своїх адютантів, другого мала назначити команда придніпрянської армії.*) Придніпрянська і нова галицька делеґація мали разом відправитися на переговори.

---

*) Думаю, що не помиляюся, твердячи, що це була вже друга з ряду делеґація придніпр. армії — перша (між иншими, полк. Каменський і гал. сотник Олесницький) переходила фронт

А щож з місією, про яку говорилося так поважно в Винниці? — спитає кожний...

Ще й досі їде!... А маємо тепер март 1920 року.

Після повороту ґен. Ціріца з Деражні (9. XI. 1919) наступив на основі одержаного ним приказу (підписаного Гол. Отаманом та Диктатором) арест ґен. Тарнавського та „товаришів“ — це є: полк. Шаманека, от. Ерле, от. Лисняка та мене і поставлення перед доразовий військовий суд за — злочин зради!...

Розправа перед полевим судом у Винниці тревала три дні (11.—13. XI. 1919), причім попри оборонців судії сотн. Шалинського, от. Шепаровича т. п. головними оборонцями були відносини, представлені мною коротко в першій части моїх споминів, а задокументовані кождим без виїмку свідком, що його суд покликував для зізнання.*)

Доразовий суд увільнив всіх обжалованих від вини і кари.

тоді, як я вернув до Винниці (7. XI.), значить в виконанню постанов наради в Жмеринці. Ця делеґація вернула з нічим тому, що денікінська кида стояла твердо на тяжких условинах для придніпр. армії (я подав їх під датою 1. XI.)

*) Стеноґрафічний протокол цеї незвичайної судової розправи (зладив сотн. Кох) був в Начальні Команді та полевім суді Начальної Команди: його затрачення було би шкодою для кінцевого висвітлення подій та переживань Галицької Армії на Великій Україні, затратою історичного документу першорядної ваги.

Доводилося мені декілька разів тут у Відні чути, немовби ґен. Тарнавський на суді боронився головно твердженням, що Начальна Команда вела переговори з Денікіном по приказу Диктатора Дра Петрушевича. Про таку оборону не було й бесіди, зрештою булаб вона і нестійною і недоцільною. Вступні „інформаційні“ переговори почала Начальна Команда в виду неґативних відповідий з Диктатури на запити тому, що уважала узискання передишки на фронті одинокою можливістю ратування армії від повної загибелі.

Обовязуючі переговори (друга делеґація до Зятковець) були проваджені вже після висловлення прінціпіяльного placet як Гол. Отамана та Придніпрянського Уряду так і Диктатора Дра Петрушевича на ведення переговорів з Денікіном. Причина, чому Начальна Команда не ждала на антантську місію, на якої приїзд покладав всю надію Гол. Отаман, а вислала свою місію вже на другий день після жмеринських нарад, була та, що Нач. Команда, (що опісля показалося дійсно правдивим!) втратила раз на все надію в приїзд та благосклонність якихби не було місій.

Ґен. Тарнавський був поставлений перед суд під закидом зради, розуміється, не за переговори, які ведено після жмеринської наради, бо тоді велися вони вже після признання необхідности їх ведення усіми міродайними чинниками, — тільки за першу часть пере-

говорів, за ту, що я її називаю вступною, інформаційною, отже за саме навязання переговорів. Цеж навязання зносин з денікінською армією відбулося виключно по приказу катастрофальних відносин як матеріяльних так і військових, на які ні придніпрянський уряд ні Диктатор ніяк не реаґували. Перший тому, що не хотів нічого видіти ні розуміти, другий тому, що будучи в полоні не мав сили та змоги.

Нач. Команда упеважнила 9. XI. перший протокол договору та заключила за згодою денікінської команди, з якою кореспондовано телеґрафічно, формальне*) завішення зброї на 48 годин. Це завішення зброї почалося дня 10. XI. 1919 о год. 6. рано і тривало автоматично аж до заключення кінцевого перемиря.

Цегож дня відправила Начальна Команда до Одеси нову делеґацію для переговорів, зложену з отамана ґен. шт. Цімермана, сотника Турчина і поручника Дра Гр. Давида. Там зложено новий протокол перемиря, який 19. XI. 1919 затвердив своєю підписю Начальний Вожд ґен. чет. Микитка — та який став дійсною основою дальших взаємин армій галицької та денікінської.

---

*) Дійсне хоча і не умовлене завішення зброї, а властиво повний спокій на фронті галицьких військ наступив вже 1. XI.

Одночасно з цею делеґацією Галицької Армії виїхав до Одеси теж делеґат придніпрянського уряду (Гол. Отамана) та команди придніпрянської армії (от. Сальського), полковник Каменський.

Та денікінська команда і цим разом (отже при третій з ряду спробі) не хотіла говорити з делеґатом придніпрянського уряду й армії, обстаючи при своїх катеґоричних тяжких условинах.

Для дальшої ілюстрації, як залежало проводови Галицької Армії, щоб добитися вкінци до можности переговорів цілої української армії, подам ще слідуючий обмін телеґрам:

„Изъ Одесси No. 4113 Липовець-Винница. Начальному Командованію Галиційской Арміи. Срочно-военная. 11-ое ноября 1919 г. Въ Одессѣ ген. Шилингомъ была принята делегація. Полковнику Каменскому какъ представителю надднѣпрянской арміи свиданіе было категорически отказано. Генераль Шилингъ допускаеть переговоры только съ представителями галиційской арміи. . і т. д. Отъ имени галиційской арміи отаманъ Цимерманъ."

На це відповідь: „З Винниці в Одесу.

Начальникови військової місії У. Г. Армії отаманови Цімермановн при добровольчому командуванню.

Ще раз повторяється, що переговори вести можна тільки для обох армій разом і для них разом може бути заключене перемиря. Н. К. Г. А. ч. оп. 6768. ґен. Микитка."

Та мимо всіх старань не вдалося делєґації Галицької Армії переперти бажання Начальної Команди, що були одночасно безумовно і бажаннями всеї армії.

Вкінци, беручи справу реально, чисельне відношення обох армій було дуже ріжне: Галицька Армія числила всеж таки ще десятки тисяч, придніпрянська армія стопилася вже була до досить низьких чисел...

Під конечністю поступів денікінської армії, бо вона в дійсности не зупинялася на ніяких тяжших перепонах (по офіціяльним звідомленням заняли були денікінці Бар, саме коли галицька делєґація перебувала в Одесі, на передодні переговорів) та конечністю ратування тисячів хорих, майна й армії взагалі рішилася Нач. Команда на припоручення Диктатури вести переговори з денікінською командою в імени самої Галицької Армії.

Подаю дослівний текст зложеного в Одесі протоколу:

„Протокол засідання військової комісії зложеної з представників Добровольчеської та Галицької Команди.

Одеса, 4./17. падолиста 1919.

Представники від Добрармії: полковники ґен. Шт. Даровский, Коновалов, Саборский;

від Галицької Армії: отаман ґен. Шт. Цімерман, сотник Турчин і поручник Др. Давид.

Повновласти представників Добрармії стверджує особисто командуючий військами Новоросії ґен. лейтн.

Шілінґ, а повновласти галицьких представників являються видними з предложених ним телеґрам Командуючого Галицькою Армією чч. 6828 і 7852.

Провід обняв як найстарший степенем полк. ґен. Шт. Даровский.

Постановлено:

1. Галицька Армія переходить в повнім складі враз з тиловими установами, складами і движимим залізнодорожним метеріялом на сторону російської добровольчої армії і входить в повне розпорядження Головнокомандуючого збройними силами Південної Росії, тепер через командуючого військами Новоросійської Области;

2. Галицька Армія задержує свою орґанізацію, командний збір, мову, устави і ціле військове майно. Частини мають істнувати в складі не менше 75%*) своїх штатних складів по штатам Галицької Армії, які обовязують по 4./17. падолиста 1919.**)

Корпус Коновальця не уважається галицькою частиною.

3. Російське добровольче командування допоможе

---

*) В споминах Д-ра О. Назарука „Рік на Великій Україні" подано мабуть через ошибку не 75%, тільки 50%.

**) Ця постанова нормувала справу евентуального розвязування частин: розвязати якусь частину можна було отже тільки тоді, коли вона зійшла на стан менше чим 75% штатного стану з 17. XI. 1919.

Галицькій Армії в доповненню її рядів уроженцями Галичини, що находяться як в чужих державах так і на теріторії Росії.

4. При вищих штабах як також установах і всіх самостійних частинах Галицької Армії будуть приділені російські старшини, лікарі і урядники після вибору Добровольчою Командою для звязку і порішення на місци питань, які би виявилися.

5. Політичних питань відносно взаємних відношень Галицького Правительства до Правительства Доброармії, як також відносно майбутньої судьби Галичини не розбирається і полишається до рішення політичних переговорів. Аж до рішення тих питань в постою ґен. Денікіна задержує Диктатор Галичини право керування і контролі внутрішнього життя Галицької Армії;

6. Галицька Армія не буде воювати проти армії Петлюри, яка находиться на фронті.

7. Галицька Армія зосередиться не пізнійше 17./30. падолиста 1919 р. в районі Козятин—Винниця—Ілинці—Оратово—Погребище.

8. Для забезпечення тої концентрації займає негайно Галицька Армія та держить район Бердичева.

9. Штаб Галицької Армії переходить найпізнійше до 17./30. падолиста ц. р. до Уманя.

10. Всі тилові військові установи, етап, склади і ин. пересувається постепенно і розташовується на лінії

Христинівка—Ольгопіль—Вознесенськ—Миколаїв. Санітарні установи, в яких находяться хорі та реконвалесценти, остають на місци.

11. Хорі та ранені Галицької Армії, які не найдуть місця в галицьких лічницях, будуть приняті в шпиталі збройних сил південної Росії на рівних правах з російськими, а після видужання вертають в Галицьку Армію.

12. Для звязи зі штабом Командуючого військами новоросійської области вишлеться зі штабу Галицької Армії осібного старшину.

13. Цей договір входить в силу з хвилею ратифікації його з одної сторони командуючим військами Новоросійської Области, з другої сторони Командуючим Галицькою Армією.

14. Ворожі кроки між Добр. Армією і Галицькою Армією устають з хвилею підписання цего протоколу представниками обох сторін, не вичікуючи ратифікації його, як це сказано в точці 13.

Предсідатель комісії: Даровскій вр.,
Коноваловъ вр., Саборскій вр., Цімерман вр.,
Лука Турчин сотн. вр., Др. Гр. Давид пор. вр.

Після заключення цего договору наступила згодом його реалізація, серед якої почала показуватися неможливість здійснення його цілого по точкам і почали проявлятися більші або менчі розчарування з обох сторін.

Начальна Команда, якої одинокою метою було за

всяку ціну вратування армії та її цілости, стала вже в перших днях після заключення договору майже безсильним свідком наслідків дезорієнтації, яку викликали події останніх трьох тижнів, а саме: перші спроби переговорів, окликання їх „чорною“ зрадою, суд над ґен. Тарнавським, його оправдання — вкінци продовжування переговорів новою командою. Треба було бути глибоко втаємниченим в справу, щоби зрозуміти ці скоки.

Почалося політиканство та „особиста“ орієнтація — кождого по своїм симпатіям.

Політиканство армії це природний наслідок, скажу чемно, с л а б о с т и одиноко до політики уповноваженого-політичного проводу. Як що армія увидить чи -почує, що політичний провід не доріс до свого завдання, що він пхає-попихає день за днем без ясно витиченої цілп, — діпхавши в цей спосіб справу над самісіньку пропасть, плаче або гризе з лютости чи безсилля пальці чи розбиває столи, — або, що ще фатальнійше, робить у цей мент дальшу долю тисячів людей та держави залежною від приїзду або неприїзду — знова мушу говорити і чемно і по німецьки, — „einer Faschingsgesellschaft“, то й не диво, що тоді всякий, чи інтеліґентний старшина, чи півінтеліґентний стрілець винаходить свої деколи багато влучнійші методи розвязки тяжкої ситуації. Зачинається звичайно від фраз в роді: повинні були зробити це і те, . . . треба було повести

справу так і так, ... якби були ... і т. д. — а кінчиться менче або більше фамілійною фразою і само-орієнтацією.

Як що армія знає, що долею її кермує зріла, розумна політична думка, до якої вона на основі перебутого мусить мати безоглядне довіря, — то й нема найменших підстав ні до політиканства ні до шукання особистої орієнтації.

Підчас процесу травлення договору зменшилася отже Галицька Армія о відповідну скількість здорових людий, які, зневірені в провід, орієнтувалися на захід або північ.

Начальна Команда будь сама своїми наказами, будь черед свій орґан недвозначно і ясно зазначувала своє становище як що до цего, чисто військового і виключно військовими зглядами продиктованого перемиря так і що до своїх непохитних основ відноєно народної справи.

Яснійше хиба не можна було говорити як приміром:

„Хай український нарід гляне в перетомлені очі наших стрільців — а вичитає в них, що галицький стрілець до смерти останеться вірним ідеї, за яку вмерло тілько його товаришів і за яку готов вмерти і він“... „Козацький Голос“ ч. 53 з 16. XI. 1919.

„З повищого договору бачимо, що він дає нам можність заспокоїти ті потреби армії при рівночаснім невиреченню наших ідеалів“... „Коз. Гол.“ ч. 55 з 24. XI, 1919.

„Українська Галицька Армія, яка цілий світ дивувала своєю боєздатністю, безумовно зажде ще на цю хвилю, яка дасть їй вінець слави за її жертви, за її кров, за злидні, муки і кости незабутніх героїв“... „Коз. Гол.“ ч. 61 з 8. XII. 1919.

„Хвиля за поважна, а Українська Галицька Армія за слаба, щоби її розбивати. Українська Галицька Армія істнувати мусить, бо перед нею ще багато незробленого. Я знаю, що в неодного з вас серце крівавиться, дух бунтується проти теперішних обставин. Але чи задля того можна покинути ряди армії? Ні. Бо за ту ідею, за яку десятки тисяч поклали головами, Ви, оставші при життю, мусите боротися дальше...

... Тепер не час на забави і байдужність. Народ наш в неволі, жде визволення — та жде його від Вас. Чим ми будемо сильнійші, тим краща будучність чекає наш Народ“... (Наказ військам ч. 143 ґен. Тарнавського з 17. XII. 1919.)

І денікінська команда, як що вона тільки крихіточку інтересувалася настроями Галицької Армії чи Начальної Команди (а що інтересувалася — це певне!), мусіла це все і видіти і розуміти. Зрозумів це вкінци і російський політик, дописувач „Єдиної Росії“, про якого „дезінтересма“ згадую на початку цеї части моїх споминів.

Та вкінци в короткий час після заключення договору не мала денікінська команда вже й часу глибше застановлятися над цим проявом. З початком грудня почала вже її неприродна будова — валитися. Я знаю певно, що в часі, як акції денікінського фронту почали летіти стрімголов, деякі розсудні офіцири денікінської армії, що були серед галицької армії та виділи її життя й поставу, зверталися до міродайної команди з предложенням піти на політичні уступки що до української справи, чим булаб ще змога зрівноважити розбалянсований фронт. Але це був (супроти реакційного „ареопаґу“, який, будуючи на безоглядній допомозі антанти, оглух на право та на ліво) голос „вопіющого во пустини“. . .

Та одно певне, а саме, що денікінська команда знала зміст душі Галицької Армії і не подумала навіть тягнути з цего які небудь консеквенції, навпаки: зі сторони чи команд чи старшин стрічала Галицька Армія пошану та підмогу.

З денікінськими військами тягнулися всякі розвідки з усіми практикованими у цім фаху прийомами; Начальній Команді удалося в дуже численних випадках своєю інтервенцією увільнити від переслідувань громадян, яким нічого більше не можна було закинути як те, що вони Українці або члени бувшого українського державного апарату, — а які висиджували „за кратами“.

Розстріл без суду чотирнайцятьох російських старшин та громадян з Винниці, — придніпрянською чрезвичайкою в Проскурові, переведений перед самим відступом придніпрянських частин з Проскурова міг принести українським громадянам необчислимі, криваві наслідки завдяки кільком невідвічальним типам, що самі, розуміється, „удрали"...

Авторітет Начальної Команди Г. А. поділав у цьому напрямі на денікінську команду та її орґани безумовно лагодячо та усмирюючо.

Поминаю вкінци такі цілком самозрозумілі прояви, як приміром це, що Начальна Команда, будучи як найдокладнійше поінформованою не лише про місце перебування поодиноких членів бувшого правительства, але і про їх „вояжі" (Липівець—Винниця—Гайсин), держала це в як найстрогійшій тайні, щоб не стягнути на них переслідування денікінських орґанів.

Згадав я про це тільки тому, щоб доповнити картину „політичного" становища Начальної Команди Г. А. в часі денікінської грози.

Переведення постанов договору відносно пересунення армії на здорову теріторію (точка 7), переведення майна, що находилося в области фронту та етапу армії (т. 10) й про зміну постою Начальної Команди (т. 9) показалося невдовзі багаго тящим, як думалося. Недостача дров та смарів, вільних транспортів і паро-

возів для перевозу частин, установ та складів, — зробило вкінци плянове виконання цего зобовязання з обох сторін ілюзоричним.

По пляні, зложенім матеріяльним рефератом Начальної Команди Г. А. та представниками денікінської команди це переводження армії (без хорих) тревати мало два і пів місяця при забезпечених засобах дерева, смарів, паровозів і транспортового матеріялу та при відсутности якої би не було саботажі зі сторони залізниці.

Значить: треба було перш усього починати з орґанізації достави дерева. Опісля треба було стягнути декілька паровозів та транспортів з области денікінських військ — а щойно тоді (отже певно після місяця) починати перевіз армії, який потревавби около трьох місяців. Відносини на залізниці, що правда, трохи поліпшилися — та всеж таки наслідки практик воєнного часу не дозволювали і тут за багато надіятись.

Залізничий урядник чи робітник, який протягом двох літ девять разів змінив свою кокарду (а двайцять разів владу), научився не брати поважно жадного з „девятьох валів“, а думати радше про себе, свою семю чи кишеню.

За товарний ваґон з Винниці до Одеси брало „товариство“ до 30 тисяч карбованців (а таких ваґонів треба було і для тих, що втікали перед більшевиками

і для торговців), то чиж дивно, що воно не спішилося з безплатною доставою ваґонів для війська?

Я виїхав з Винниці як військовий куріер, що мав як найскорше перебратися до Одеси, а звідти дальше. На стаціях як Жмеринка, Вапнярка, Бірзуля тримали мій ваґон мимо всіх приказів та доручень денікінської команди так довго на глухих і сліпих торах, аж вимусили — свої „такси“! До Одеси я їхав пять днів — і „висмарував“ 5 тисяч карбованців. Без цего „смару“ я бувби їхав аж до захворіння або до смерти.

Отже серед таких условин — представити собі належить переводження евакуації чи пересування армії . . .

А події на фронті тимчасом не ждали та не давали виглядів на місяці — а летіли одна за другою.

Згідно зі зобовязанням (т. 8) заняв І. корпус (комендантом його став після іменовання ґен. Микитки Начальним Вождом — полк. Шаманек) Бердичів та вже після одного дня мусів з нього відступити, — і заняв область Козятина в ціли охорони перевозу галицьких військ в новий район.

Та заняття Київа більшевиками і поступи більшевицьких армій на Лівобережжу приневолили команду денікінської армії до зрівнання фронту по обох сторонах Дніпра. Зачалася тому „переґрупіровка“ (по нашому „відступ“) денікінських військ з області Козятина—

Фастова. Транспорти цих військ заняли на довший час залізницю Козятин —Винниця—Вапнярка. Про плянове переволження Галицької Армії не могло тоді бути й бесіди.

Постанову що до перевозу галицьких військ на полудне змінено в другій половині грудня з огляду на змінене військове положення в цей спосіб, що як головні райони для поодиноких корпусів призначено області Миколаєва, Херсону та Одеси. Та і ця постанова не могла, розуміється, бути переведена.

Сам факт заміру переведення війська в инший район стрінула Галицька Армія ріжними поглядами. Переважав погляд, шо ця зміна для армії корисна хочби тільки з огляду санітарного (лагідний клімат, незаражена околиця); подавано ще й инші причини більш або менше політичної, народної закраски.

Та була слідна й аґітація за тим, щоб з тодішної области не виходити тому, що тут „на роздоріжжу“ Галицька Армія вільнійша чим десь на краю Чорного Моря . . . Та воно теж арґумент.

Постанова що до неужиття Галицької Армії проти армії Петлюри (т. 6) поширилася згодом так, що денікінська команда признала, хоч і неофіціяльно, усяку неможливість звернення Галицької Армії проти українських повстанчих відділів та проти українського елементу взагалі. Під цим оглядом не ставила денікінська ко-

манда навіть ніяких жадань ні предложень Начальній Команді Г. А.

Що відноситься до встановлення старшин звязку (т. 4, т. 12), то переведено це найскорійше і це одинокі точки договору, які дійсно зреалізовано. Як старшину звязку при Начальній Команді встановила денікінська команда знаного з переговорів полк. ґен. шт. Саборского, йому до помочі приділено цілий штаб старшин, які працювали в Начальній Команді разом зі старшинами Галицької Армії при рефератах як санітарний, інтендантський, муніційний, технічний, залізнодорожний і т. д. Крім цього призначено і для корпусів окремих старшин та урядовців.

Начальна Команда вислала до штабу військ новоросійської области як старшину звязку отамана Оробка, б. кмдта. XIV. бриґади, якому до помочі додано сотн. Григорія Олесницького та чет. Нестора Ніжанковського.

Приділені російські офіцири оказували для потреб Галицької Армії велике зрозуміння й охоту помочі та з огляду на загальне положення воно менче або більше на цему й кінчилося.

Начальна Команда бачила ратунок армії в скорій та видатній матеріяльній і санітарній помочі. І дійсно як довго положення денікінської армії на фронті було для представників Антанти надійним, і навіть тоді, коли вже хиталося, але ще не було безнадійним, — одержувала

Галицька Армія і реальну допомогу головно в біллю для хорих, плащах, покривалах, ліках і лікарях. Сама денікінська армія багато тоді не мала, бо була властиво здана всеціло тільки на підмогу з Заходу — та в кождім разі проявила вона як найживійшу участь для Галицької Армії всіми середниками, які їй стояли до розпорядимости.

Підчас перебування ґен. Микитки та Ціріца в Одесі (поїздка тревала від 9.—13. грудня 1919) обговорено докладно та вичерпуючо зі штабом та референтами команди новоросійської области й рівночасно з анґлійським та американським шефами місій плян підмоги Галицькій Армії.

Акція заповідалася широко, чужі представники запевнили, що поведуть її так скоро, як цего вимагає потреба Галицької Армії й порушать всі пружини для її довершення . . . Та в міру того, як большевики ліквідували антантські інвестиції ударами по денікінськім фронті, остигала у представників Антанти в Таганрозі й Одесі охота вкладати дальше капітали й пальці в це слизьке діло. Цей прояв відбився, розуміється, посередно гірко і на матеріяльній підмозі Галицькій Армії.

Як в падолисті приїздили до Галицької Армії всякі антантські представники (правдиві!) та дуже щиро запевнювали про свою велику майбутню поміч, — так в грудні було їх чим раз то рідше видно, — а з кінцем

грудня один з тих панів при нагоді видачі паспортового віза — інформувався в нас, чи Галицька Армія це не більшевицька і дуже мнявся з видачею потрібного віза...

Але тут не було великого розчарування — бо і не було в протиставленню до камянецьких „місійних“ пригод і за великої надії. Хоч антантські представники були в сім випадку, як зазначив я в горі, правдиві — та була одночасно до передвидження і їх дійсно незвичайна дипльоматична зручність примінюватися до обставин....

А обставини в формі червоного фронту, що розливався струями в напрямі Чорного Моря, казали ліквідувати з поважною міною і всі обіцянки.

Для них це все було одною з дальших проб прорвати чужими руками дротяну проволоку... Не вдалося з півночі, не вдалося з полудня — попробується з иншого боку. А там хтось каже, що покалічив руки... „Нічого. Час загоїть. І ми... (як схочемо)“...

Що до постанов доповнення Галицької Армії полоненими і т. д., то приведу тут дослівно відносний розділ звіту Начальної Команди з поїздки до Одеси:

„Відносно привозу наших полонених з Італії, Чехо-Словаччини, з обозів у Будапешті і Відні, як наших старшин так і стрільців, проявили всі міродайні чинники як найбільше зрозуміння справи і найщирійшу

волю помочі, а шефи американської й анґлійської місій в Одесі вислали зараз до своїх властей і представників відповідн іпредложення“ (за „Козаць. Гол.“ ч. 65 з 16./XII. 1919).

Більше про цю справу мені невідомо — ані я нею більше не інтересувався тому, що вже 16. грудня (дата часописі) ледво чи найшовсяб був серед нас хто такий, що мігби на цю акцію бодай трохи поважно надіятися.

Що до „уроженців Галичини“, про яких говорить ця точка договору, а яких без сумніву було багато на території денікінської армії, — то денікінська команда видала була відповідний приказ, — та про наслідки його я нічогісько не чув.

Ніяких політичних питань при переговорах та і в договорі не порушувано ні не вирішувано.

Найважнійшими такими питаннями було без сумніву становище Галицького Правительства супроти правительства Денікіна та становище цего правительства до майбутньої долі Сх. Галичини. Це мало рішитися на політичних переговорах.

Галицьке правительство, яке 16. XI. 1919 опустило Камянець Под. (перед приходом окупаційних польських військ, запрошених от. Петлюрою) — з наміром через Румунію перебратися в Одесу, — стрінуло в дорозі на якісь труднощі й опинилося у Відні.

З його відїздом, як рівнож з виїздом згл. р о з ї з д о м бувшого придніпрянського правительства (от. Петлюру з а п р о с и л и знова Поляки до Варшави, а міністри пішли в світ за очі. . .) стала Начальна Команда одиноким представником української справи: на неї спадали самі собою і завдання політичного характеру.

З другої сторони відзискувала Начальна Команда в міру ослаблення денікінської армії на фронті та в запіллю в дійсности свою повну незалежність: денікінська команда пізнавала, що вона не в силі вимагати від Галицької Армії додержання угоди, я к а п а д а л а с а м а в і д с е б е. Це скріплювало незвичайно положення Начальної Команди, яка в другій половині грудня являється вже на цьому ґрунті поважним, міродайним чинником.

Внутрішне положення в области, у якій находилася Галицька Армія, було незвичайно тяжке:

Вона стояла з усіх сторін окружена ґрупами, які при евентуальнім безділлю Начальної Команди чи дальшім придержуванню засади аполітичности армії могли цю армію вмить здусити. З заходу війська польські, з північи повстанці Шепеля й українські боротьбісти, з північного сходу та сходу повстанці Волинця й Ангела, внутрі сильна більшевицька аґітація, на південь Днїстер і Румуни, яких поведення залежить, як відомо, від погоди — і до цего всего

угода з денікінською армією, яка в половині грудня дійсно втратила вже була віддих.

При цім усім десятки тисяч хорих, розкинене по всій области майно (про якого зібрання в один район не могло бути й думки) і повний матеріяльний банкрот.

Почали творитися вже й ріжні правительства та ґрупи пр. „Краєва Рада“ в Хмельнику, давне правительство позбиралося в Липівці—Гайсині, „Національний Союз“ у Винниці; — під пору мойого виїзду з Галицької Армії вони тільки що творилися, — отже й не знаю, на чім вони стали.

У всякім випадку тільки вчасному зрозумінню та оціненню положення Начальною Командою, її хистови та зручности приписати належить те, що Галицька Армія як одиниця, з національним прапором в руках, виплила з цих мутних, бурних хвиль.

16. грудня 1919 захворів ґен.-чет. Микитка на пятнистий тиф і віддав провід армії ґен.-чет. Тарнавському, що від процесу перебував на відпустці у Винниці.

Першим ділом ґен. Тарнавського було встановлення при Начальній Команді на час відсутности Диктатора політичного реферату як дорадчого орґану Начального Вожда, зложеного з наших політиків, яких можна було зібрати в тодішній области Галицької Армії (Наказ військам ч. 143 з 17. ґрудня 1919). — На начальника цего відділу запрошено Дра Івана Макуха,

голову укр. радикальної партії — після зліквідування „Краєвої Ради“, яку він створив був у Хмельнику.

Встановленням цего реферату поставила сама Начальна Команда всі свої постанови відносно політичних акцій під контролю ширшого круга громадян, — з другої сторони мала метою усунення з армії особистого політиканства, якого поширенню пособляла між иншим і відсутність якого небудь політичного чинника.

Стільки про угоду та про події, що відбувалися у наслідках її реалізації.

Що переживала Галицька Армія в січни та до тепер, цего не знаю, тому що з кінцем грудня виїхав я з армії, а в початках січня 1920 і з Одеси. Знаю про це тільки зі скупих та і то по найбільшій части комбінованих вістей.

Та я певний одного: як що цілість Галицької Армії і розбита, як що здорові останки її і розпорошилися на ріжні ґрупи — то в души галицького старшини чи стрільця незмінні його народні ідеали.

До одноїж і тої самої цили — ведуть ріжні дороги.

А як що воно так є, — то по мойому цей елемент, що показав в собі підчас тяжких спроб та моцювання послідного року ще найбільше поважного орґанізаційного духа, — і на будуче для справи не пропав. Що більше-він розбившися на всі табори, які тепер уважають себе за „одиноко покликаних“ до дальшого

ведення народу, — може стати і тим містком, що доведе в кінці кінців до згуртування всіх сил народу для розумної, передуманої праці.

Постать галицького стрільця знад Дністра, Сяну та Прута чи зпід верхів Карпат, що випивши чашу горя до послідної каплі, конаючи, — тулив до серця синьо-жовту ленту, якою його виряжала на бій рідна землиця, — остане для грядучих поколінь взором, на якому вони вчитимуться любити, терпіти та вмирати за свій Нарід. . .

ооо

Закінчення.

Перебуваючи на Великій Україні, я ніколи й не подумав, що доведеться мені ділитися з ширшим кругом громадян описом подій та вражінь перебутих на цій Богом забутій нашій землиці і переживати спомипами ще раз усі муки . . .

Не думав я про це по просту тому, що жилося там усім нам найвище з дня на день аж до зараження тифом, на який ждав кождий з дійсно стоїчним спокоєм: думка про „позавтра“ належала вже до великої смілости. Не припускав я, що може прийти хвиля, в якій буде моїм обовязком сказати все, що видів та пережив, — обовязком, що не терпить проволоки.

Ця хвиля прийшла для мене несподівано скоро. Опинившися у Відні, я переконався, що і тут і деінде по світі не перевелися ще кличі проти Галицької Армії та її вчинку з падолиста 1919 р. — не перевелася нагінка, що в области Великої України прогомоніла та пропала уже давно.

Нападають та кривдять цю Галицьку Армію ті, що ніколи з нею та серед неї не були, а всі свої ін-

сінуації вироблювали по заграничних каварнях чи барах, нападають і ті, що вправді виділи її, але з далека — і вчасно „ублагорозумилися“ зрезиґнувати із цеї віддалі, — величі, що з маленьких, дрібненьких та нікому невідомих людей, дякуючи сприяючим обставинам военного часу та закаламученої води — прийшли до голосу, люде, що в той час, як народня наша армія конала, — уважали себе „цивільними“*) оборонцями народніх прав й інтересувалися заграничними курсами...

Що й говорити... Не перечислиш... А всі вони станули з каменюкою в руках і лають зрадниками, контрреволюціонерами, реакціонерами та усякою всячиною так, що соромитись приходиться — за них.

Що правда, тепер воно чомусь притихло... Зачувати і голоси, що вітверто стають в обороні армії та її проводу. Та хто мене переконає, що ці голоси основані на дійсному, щирому переконанні про безвинність армії, а не на теперішній вимозі положення? Хто запевнить, що як тільки цего вимагати буде який дрібний згляд, не повториться давня нагінка?

Супроти цего всего уважав я, як член Галицької Армії, своїм обовязком наскорі**) списати усе, що видів

*) Бо були в цивільнім одягу тай на цивільних посадах чи ґешефтах.

**) Це повинно оправдати і короткість представлення подій і технічні нерівности.

та пережив, бо я переконаний, що тільки висвітлення тодішного положення Галицької Армії та справи її угоди з Денікіном із усіх боків, зможе положити кінець усім здогадам та осуджуванням.

А пора вже, щоби вони покінчилися на все!

Роздрапуванням болючої рани поширюємо біль, апатію та зневіру і працюємо під лад ворогам. Поповнюємо злочин на нашім і без того хорім орґанізмі.

Я коротко представив, хто винен у катастрофі.

Очевидно, що ні Галицька Армія ні її провід, що в аґонії рішився на цей розпучливий крок самопомочі. Винно те головне правительство, що взявши на себе обовязки супроти народної справи, — отже й супроти армії, яка була мечем для цеї справи, — цих обовязків не уміло чи не хотіло сповнювати. Воно поповнило злочин на тисячах марно загибших людей та за цей злочин, як що в нас є ще взагалі яке зрозуміння відповідальности, повинно відповісти перед народом.

Винно і все суспільство, що виділо, куди йде справа, а терпіло такий лад, кивало головами, розмахувало руками, а не мало ні охоти ні сили перевернути до гори дном ці гнізда амбіціонерства, ледачости, злочинної легкодушности, родинних та „фізіономічних“ зглядів . . .

Чи чув хто коли про звіт з діяльностм цеї оліґархії, чи знає хто, скільки набито гроший, якими обтяжено

нарід, — скільки цих гроший пропущено та на які цілі, чи знає вкінци нарід, які зобовязання супроти сусідів взяло на себе це „правительство“ без відома та апробати народу?!

Я не вмію дивитися на події очима партійника, бо не бачу ні льоґіки ні користи істнування десятків партій, з яких одна опирається на трьох, друга на чотирьох членах, а які бються — „над коритом.“

Я виходжу виключно з точки погляду користи всеґо народу, над яким все дальше і дальше переводяться леґкодушні експеріменти, — а який не зискуючи ефективно нічого, тратить тисячі та тисячі здорової, поривом дишучої молоді і масу матеріяльних вартостей.

Так, — винні і ми самі . . . Наше дилєтантство та легкодушність, наше легковіря та нещирість. Вміємо багато ґоворити та дискутувати, бавимося в дипльоматів та пророків, прогайновуємо час і силу на дрібниці, напади, сварки, взаїмні обжалування й інтриґи — фушеруємо з дня на день, радше чим малиб ужити всіх своїх сил для незамкненої ніякими партійними параґрафами загальної, великої цілі.

Лишній раз доказуємо собі самим і перед лицем народу, що його надією себе ми сміємо називати, що ми гниль не ліпша від інтеліґентної гнилі инших народів . . .

Нарід могучий, здоровий та розсудний глядить на нас з боку, — свойого слова він ще не сказав.

Він глядить на кредитки, що їх ми набили на його рахунок, глядить на контракти, які підписуємо його іменем з трьома хрестиками (бачте неграмотний) на право та на ліво, глядить на наші панські привички за його гроші . . . .

А ми ждемо, поки не обрушиться над нами гнів народу. Не навчилися ми нічого на подіях послідних літ? . . . .

Пора покінчити з легкодушним балянсуванням та вірою в це, що „щось мусить статися“ в світі, що кине сонцем і в наше віконце та одночасно погодить нас з народом і скаже йому забути на всі наші грішки . . .

Пора знайти вже раз ясно скристалізовану ціль і опершися на нашім селянстві та робітництві та їх потребах і бажаннях, іти до цеї цілп всім витиченою дорогою.

Дотеперішний наш світогляд у політичному чи суспільному чи економічному, чи якому хочете, напрямі дасться по мойому найкраще представити оттакою моєю придибашкою з Великої України:

Їхав я раз околицею Жмеринки та заблудив. Багато пільних доріг, — не знати, яка веде до Винниці. Карти з собою не маю, мушу спитати дядьків.

А в полі якраз копає дядько картоплі. Підходжу та прошу справити мене на село Медвеже Ушко (знав я, що туди необхідно мені переїздити) й сказати, як

далеко до нього. Дядько оперся одною рукою на сапу, а другою повів по одній стороні світа тай каже:

„Оттак будете, пане, їхати, ось туда! — А як проїдете такий місточок, що його не має, — то там вже буде верствів... гм..., а чорт його зна, скільки?!“...

Чи інакше виглядала наша політика? Чи інакше справляв нас наш державний провід, а послідовно з цим провід військовий, чи який хочете?...

І яке після цего моральне право кидати каменем в очі тій армії, що до посліднього можливого менту боса, гола та схорована повнила у найкращій вірі свій горожанський — народній обовязок?

Ба, говориться і ще інакше... Дехто звязує крок розпуки армії з тенденціями нашої заграничної „політики“, з заявами парижського посла Дра Панейка, словом: надає цілій справі підклад політичний...

Армія як така ніякої політичної орієнтації на ніяку сторону світа не мала, бо і не повинна була мати, —на цеж мала вона якийсь політичний провід; — Армія орієнтувалася на українську державу і в цій орієнтації вона не втратила віри до останнього моменту.

Військову угоду з Денікіном уважала Начальна Команда передишкою, конечною для набрання віддиху та полатання розбитих сил. Я певний, що ні один здо-

рово думаючий чоловік з армії, який видів, на чім опирається денікінська влада, не міг її на довший час брати поважно. Не на силі денікінської акції — а на її безвиглядности опирався цілий рахунок.

Та рахунок завів, бо те, на що надіяно́ся за чотири-пять місяців, — прийшло вже за місяць.

Цего способу думання армії та її проводу не може їм ніхто взяти за зле: тяжко вимагати інакшого резону від народньої армії; що робилося та говорилося за границею, цего армія не мала змоги знати. Я того глубокого переконання, що на ніякі політичні уступки вона ніколи не булаб пішла. Та ще оден закид вичитую по часописах, над яким варто застановитися.

Закидують придніпрянські чинники та преса Галицькій Армії, її проводови та Галичанам взагалі (звичайно в звязку з випадами про „зраду“) реакційність, контрреволюційність, буржуйство.

Значить і в цьому, що найшли собі такого компаніона як Денікін — і взагалі, у цілому світогляді.

Що до „денікіяди“, то більше говорити не варто, — надоїло.

Але кажуть, що ми нібито вихованки буржуазії, не розуміємо соціяльного руху, ні потреб селянських та робітничих верств, що ми прихильники духової та фізичної панщини, — одним словом, темнота темнот...

Твердити це є що найменше смішним з приміненням хочби до трох четвертин нашої інтеліґенції.

Не перечу, що є одиниці, повторюю: одиниці — до яких з чистою совістю примінити можна всі згадані епітети, — а яких уже і палка не виправить. Та як можна говорити загально про буржуйність чи реакційність цеї інтеліґенції, що в девятьдесятох процентах вийшла прямісько з під хлопської стріхи, вигодована кервавицею цего хлопа?...

Уся ріжниця між галицьким інтеліґентом чи галицьким стрільцем і старшиною — а братом з Придніпрянщини лежить не так в основнім світогляді, як тактиці.

Ми до тепер базували все на народі (що правда, в послідних часах цей контакт досить розлюзнився), його голос та його бажання і потреби були міродайними у всіх діланнях духових провідників народу. І це необхідне, бо всяка народня акція може лише тоді заповідати успіх, коли вона виходить з народньої маси та находить у неї попертя й симпатію. Інакше є вона тільки експеріментом оліґархії, який скорше чи пізнійше мусить провалитися.

Щобиж нарід сам з себе мав критерію для оцінки подій, для цего необхідним: відповідний степень освіти. Над двигненням цеї освіти працювали у нас в Галичині довгі літа всіми можливими способами при

дуже тяжких загальних условинах. І як в липни 1919 перейшло Збруч девятьдесять тисяч війська, то це хиба найкращий доказ співпраці народу з його духовим проводом.

Наш галицький селянин без сумніву консерватист, — наслідком систематичної освідомлюючої праці він радше еволюціоніст чим революціонер. Він безумовно піде з духом часу та йде він дорогою розвою, не любить скоків. Т. зв. інтеліґенція як духовий провід народу мусіла числитися з цим його характером, як що хотіла з його сторони поперття якоїб не було акції, що мала на меті поліпшення положення народу — Може бути, що це оперття на народі давало інтеліґенції закраску „реакційної“, за повільної для горячого, революційного часу. . .

На Великій Україні інакше. Признати мусить усякий, що і там працювали з великим пожертвуванням серед особливо тяжких условин сільські учителі, професори, кооператори, одиниці з поміж духовенства, запалені діячі-громадяне. Та не допрацювалися ще в народі до такої національної свідомости чи степення освіти, щоб нарід сам міг надавати напрям акції, проводженій в життя духовим проводом.

Нарід без виробленого світогляду підхоплено в революційний період на всякі партійні кличі, які в нього не мають природної основи ні опори. На здогінці ро-

дитися почали партії з компликованими соціяльними програмами, які обманювали себе переконанням, немов то вони — вислів голосу народу...

Бож яке основне коріння загально народної вартости мати можуть **політичні** партії у простонароддя, що борців за визволення та ліпшу долю народу стрічає згірдливим прізвищем „австріяків" або „мадяр" і доперва постепенно освідомлюється в цім, що за Збручем живе однаковий з ним український нарід, — що тисячі молодих людей, які несуть в жертві своє життя, — несуть його в імя добра **цілого** народу...

Якеж з другої сторони може бути основне коріння соціялістичних партій у сільського населення („gros" населення цеж хлібороби!), що на зверх балянсує між практиками комунізму та соціяльної революції, а в глибині своєї душі найзавзятійший, переконаний землевласник, ворог всякої соціялізації, для якої мавби він зречися бодай крихітки свого індівідуального посідання...

Життя партійне — це вже вища форма народнього розвою, — і може розвиватися корисно тільки на підготованім, ціпкім орґанізмі.

О скількиж воно не виходить із долини, із самого народу, а представляє собою тільки теоретичний проблем купки інтеліґентів, — то воно і ніщо инше як тільки експерімент.

Так... Це був тільки експерімент, що вкінци поставив на чолі держави не людей, що їх видвигнув нарід або таких, що були серед народу цвітом розуму, досвіду та ідейности, — а тих, що були якраз під рукою і могли попасти в керманичів держави тільки тому, що належали якраз до одної з „вибраних“ (спитаю: ким?) і до будови держави „упривілейоних“ партій...

І на „товариських сходинах“ назначувано „міністрів“.

І попадили на ковалів — шевці, до шевства — кравчики, до кравецтва — ковалі...

І ці „фахівці“ псували залізо, сукно та скіру, — запропастили велику армію — і „вчилися“ штуки державного правління...

А нарід? Нарід знав про них стільки, що про римського папу...

От вам і правдивий завязок катастрофи, за яким пішов протягом місяців льоґічний ланцюх подій.

Розвязка цеї катастрофи: банкрот усіх політичних та військових здобутків, вбийство армії — та втеча „всемогучих“ з над Смотрича...*)

Після траґедії, яку ми перебули, пора вже раз стати щирим та не подобати на злодія, що вкравши щонебудь, втікає і кричить: „Ловіть злодія!....“ (анальоґічно: ловіть чорну зраду, реакцію і т. п.).

---

*) Злі язики твердять, що нарід дуже за ними жалує....

Пора заперестати дотеперішних наших прийомів, якими поборюють себе взаїмно сили одного і тогож самого народу на глум і користь ворогів ... Та ще всі мають відвагу голосити, що це вони роблять на славу та спасення Вітчини! ...

Ясним мусить стати кожному, що будова держави та ліпшої долі народу це не привілей ні джерело матеріяльного заспокоєння партій чи оліґархій — а річ цілого народу, так як він живе і дихає.

А виконавцем волі народу мусять бути люде тверезі, розумні та чисті. Не амбіціонери, не слабодухи, не люде, що облипли народньою кривдою, або, ловлячи рибу в мутній воді, пошилися в піря ... Бо будова долі народу це не експерімент, після якого, як що він не вдасться, можна з набитою торбиною виїхати за границю. Це діло, за яке відвічається перед народом і історією ...

Хиба що те все, що дотепер робилося та за що погинуло стільки людей — це був тільки жарт ... шутка, хиба ті, що розпинаються словами і гремять вірою — теж тільки грають нещирістю ...

Ми тепер живемо у дійсному передсвітному хаосі.

„Головний Отаман“, Диктатор З. О. УНР., Правительство камянецьке, Правительство київське, Українська Національна Рада, Національний Союз, по-

двійні представництва урядів (без теріторії) заграницею, десяток часописів, що матеріяльно дихають усякими акредитивами, а духово переливанням з пустого в порожне, взаїмними нападами та дефензивами; — що пять — шість людей, то вже і власна каса, з якої виплачуеться безконтрольно народні гроші як побори та зачети, — одним словом безголовя, животіння, безділььство . . . .

Та цей стан мусить розвязатися. Чим скорше — тим ліпше. Остане на голому тілі матері бодай ще крихітка якої одежини. А здруть її до щенту не хто инший, як власні діти... Крайна пора перевести на хорім орґанізмі основну операцію, хочби і як болюча вона мала бути для декого, — операцію безоглядну, таку, як вимагае її вага та повага хвилі. З корінням треба вирізати всі гниляки, що причіпилися до тіла, опісляж поставити треба гіґієну цего тіла на розумну, позитивну точку.

Усіх хорих на амбіції та „сиві коники", на життя легким коштом і народніми грішми, на міністерську впертість, на державну нездарність і глупоту — пора вислати в „санаторії," притягнувши вперед до відвічальности за поповнені злочини.

Р о з у м н а співпраця в с і х ще здорових елементів народу, без огляду на це, чим хто є, до якої належить партії та де родився, праця безумовно та трівало

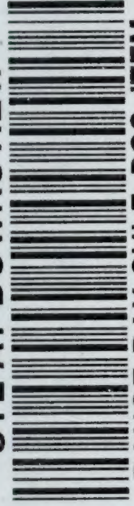
оперта на народній масі — може бути запорукою, що охоронить нарід від нових експеріментів та нових катастроф, а інтеліґенцію, провід народу, від страшного обрахунку...

Народньої поваги, розуму та опамятання з розгону божевілля жде від українського інтеліґента його нарід; до цего накликує його в останнє дух тисячів молодих синів народу, що в боротьбі за ліпшу його долю лягли в могили буйними головами...

Скінчено дня 20. марта, 1920.

ооо

UTL AT DOWNSVIEW
D RANGE BAY SHLF POS ITEM C
39 10 08 04 14 001 3